

आई-मुलांचें मापिद

1st Sept. '60

50

WAVE FOUR

धर्मराजाच्या आज्ञेवरून अभिमन्यूने स्व-व्यादांत प्रवेश केला. कौरवांना वाटले, आता अभिमन्यु आपल्या ताकडीत सांपडला. म्हणून ते आतंदातून टाळ्या वाजवून काढले. परंतु स्वांगा हा उस्साड कर केळ टिकला नाही. अभिमन्यु आपल्या भव्या दमाचे कौरवांसर घुटून पडला. त्याला तोंड देता देता कौरव सेना अगदी भिकारीत येऊन बौराबौरा पवू लागली.

अभिमन्यूचा आवेश पाहून सुयोधन त्याच्यावर वावून गेला. पाटोवाट दुर्योधनाच्या मदतीसाठी त्याच्या सैन्यातील योद्धे गेले. पण अभिमन्यू पुढे कोणीच टिकू शकला नाही. अभिमन्यूने कर्णावर एक बाण सोडला तो त्याच्या शरीरात जाऊन घुसला. मंतर एका बाणाने उरल्याक मूर्छित केले. धुणेन, दीपमेखन कुण्डमेदी वगैरे बोध्यांना पाहून

राकले. शाण्याच्या भावाचे झेके उडवले. अशा तऱ्हेने त्याने सर्वांची खबर घेतली कृष्णार्जुनाप्रमाणेच त्याला सुद्धा सर्व शक्ती-सांची माहिती होती आणि तो त्यांच्या-मनाचेच त्यांचा उपयोगहि करित होता. द्रोण हे सर्व पाहून होता आणि त्याचे मनातल्या मनांत कौतुक करित होता. शेवटी त्याने एका दुर्योधनाजवळ म्हटले देखील की हा मुलगा कसा जगदी आरव्या बापायप्रमाणेन लढत आहे. अर्जुनांत व अभिमन्यूंत कोही फरक नाही, त्याच तोंड देणें वास्तविक माहातरा आरव्या कौरव सेनेला मारण्याचे सामर्थ असून कां झानें तसे केले नाही कोण जाणें !

द्रोणाच्या हा शोकण्यावर दुर्योधन जेरा करून कर्ण, दुश्शासन, तस्य, बाहिक वगैरे बीरान्दा म्हणाला-“अर्जुनाच्या मुलाला

मारण्याचा हा आक्षेपाचा वेत विसत नाही. तेन्हां अभिमन्यूलाच केले पाहिजे हे कार्य.

“दादा ! कां एवढी चिंता करतोस ? क्व मी क्षणाघात त्या पोराला मारून टाकतो. त्या नंतर पांढा काप होवें गति पांढवांची ती. ते सर्व झोकनें आत्माहत्या करून वेनीळ आणि आपले काम आरोमाप होऊन वाईल.” असे म्हणत दुश्शासन अभिमन्यूच्या समानाराला गेला. त्याला येतांना अभिमन्यूने एक बाण सोडला तो दुश्शासनाच्या छातीला लागला. एक बरोबर त्याला म्हूर्ने जाही व तो चेशुद्ध होऊन पडला. सारध्याने मुकाळ्याने स्व जिविराकडे कळविला.

पांढव सेनेतून जयजयकाराचा शब्द कर्णाच्या कानांवर पडताना तो अभिमन्यूशी लढण्यासाठी निघाला. अभिमन्यूने एकाच बाणाने त्याची छात्रा आणि आल्यांतून निघणारा बाण उडवून टाकून त्याला हतबल केले. त्याच्या मदतीसाठी त्याच्या भावाला घालेल पाहून अभिमन्यूने त्याचे शीरच वहापासून वेगळे केले. कर्ण भावाजवळ दुःख करित बसला तेवज्जांत अभिमन्यूने त्याच्या सेनेची दावादाज उडवून दिली.

अभिमन्यूचा भावाचा शरफव पाहून कौरवांचा भीर सुटला.

पांढव जाव दुष्पद उस्साहाने अभिमन्यू बरोबर चालले होते. परंतु सुभिक्षि, भीम, सारथी, नकुळ, सहदेव, धृष्टद्युम्न, विराट, सुपत्त वगैरेना त्यांच्या सैन्यासह सैन्याने अडवून बरले. तो एकटा एवढा बीराना कसा जडवू शकला त्याला सुद्धा एक कारण होते.

सैन्यव म्हणजे जयद्रथ हा घतराष्ट्राचा जावई. वतवातांत जसदां पकरां त्याने द्रौपदीला पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला.

तो माण बेज्ज पळत हुटका. पोलादानें कपन पारण केले अर्जुन सुद्धां त्यानें वसातीयाळ्या मारून टाकलें. आखखी ही कित्येक वीरांचा त्यानें नाश केला. कों कोणी त्याच्या संभोर वेई त्याला मारण्याचा त्यानें सधाटां चालविला होता. त्यांत रावणाचा मुलगा रुक्मरथ होता.

मित्र मारला गेला म्हणून रुक्मरथाचे सर्व साथी एकदम अभिमन्यूवर तुटून पडले. त्या सर्वांचा हल्ला पुढेविण्यासाठी त्यानें गोर्ध्व असो सोदून सर्वांत प्रति उत्पन्न करून स्थाना हलवळ करून ठोडलें. नंतर एकेकाळी मारत गेला. अशा तऱ्हेनें त्यानें सैकडों वीरांना मारून टाकले. अभिमन्यूच्या ह्या सौभाग्येनें दुर्योधनाचा पारा चढला व तो त्याच्यावर धांवून गेला. परंतु त्या शस्त्रीरात्मनेर तो दिवू शकला नाही. जसज्या पावसी परत आला.

एकज्यानें त्या घोराना आवरणें सपस नाही असा विचार करून द्रोण, अश्वत्थामा, बृहदबल, कृप, कृतवर्मा, कर्ण वगैरे वीरांनीं एकदम त्याला वेरले. लक्ष्मण पुढें होऊन प्रथम युद्ध करूं लागला. आपल्या मुलाच्या मदतीला धांवून दुर्योधन पुढें सरसावला.

लक्ष्मण आणि अभिमन्यूचे थोडा वेळ युद्ध झालें आणि बोडघाच वेळांत लक्ष्मण खार्बी पडला. जवळच जसलेल्या दुर्योधनाला सार बाईट बाटले. तो इथेंच थोरबळा— “टाका त्याला मारून.”

दुर्योधनाची आज्ञा होताच दुसरे वीर आपापल्या तलवारी घेऊन अभिमन्यूवर वळ. त्यांत जवळपाचे सैनिक सुद्धां होते. पुन्हां एकत्रां सर्वांनीं मिळून अभिमन्यूवर हल्ला चढविला. त्या मारूनहीरहि त्यानें कावचुलाला मारलेंच, आणि हल्ला हटविण्याचा प्रयत्न केला. सर्व वीर मार्गे सरले.

परंतु द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा, बृहदबल व कृतवर्मा ह्या सर्वांनीं मिळून त्याला चारी बाजूनीं घेरून टाकले. त्या सर्वांच्यावर अभिमन्यूनें एकरक माण सोडला. त्यांत दुर्योधनाचा एक भाऊ हनूदारक मारला गेला.

प्रथम अभिमन्यूसमोर वृष्टदुबल आला. त्यानें त्याचे पोटे व सारण्याला पहिल्यानें मारलें. नंतर त्याच्या रथाची जबा तोडून घनुष्यहि मोडून रायलें आणि शेवटीं जेव्हां तो काळ तळवार घेऊन अभिमन्यूवर धांवून आला तेव्हां त्यानें एक माण त्याच्या छातीवर सोडला तो मारणार निघून गेला.

१११ भीमानें त्याचा पराभव करून त्याला पळवून काढले. याचा स्थाना असमान वाटून त्यानें तपस्वा केली. ओळ्या धंकर फार रुचक प्रसन्न होता. त्यानें त्याला समीत येऊन वर दिली कीं अर्जुनाला सोडून पाच्ये सर्व पांडवांना वं युद्धांत जाऊन व्हावीत. मुझ्या पुढें त्यांचा पराक्रम फिका पडेन.

केवळ ह्या वरामुळेच तो पांडवांना पोपटू शकतो. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या सैन्याचा सुद्धां नाश करूं लागला.

इकडे अभिमन्यूचे काव चाललेच होतें. त्यानें वृषसेनाच्या सारण्याला मारल्यामुळे

त्यानंतर त्याने कर्णाल्या साही मंत्र्यांना मारले आणि सहस्रावधि सैनिकांना मारून टाकले.

अभिमन्यूचा पराक्रम पुन्हा पुन्हा द्रोणाच्या डोऱ्यात भरत होता. तो म्हणाला—
“आचे बाण अशक्य आहेत आणि हा धा शस्त्रांचा विघट फार निगुण आहे. अगदी अर्जुना प्रमाणेच आचा पराक्रम आहे. जो पर्यंत आच्या हातांत धनुष्य आहे तोपर्यंत कोणीही आला शिकू शकणार नाही. आ आपण आपले धनुष्य भंग करून आत्ताही उत्तराजिने तरुण आचा पराभव होण्याची शक्यता आहे.”

द्रोणाचा जवळसकट होताच सर्वांनी मिळून अभिमन्यूला मारण्याचा निश्चय केला. कर्णाने अभिमन्यूचे धनुष्य तोडले. भोजाने त्याचे घोट्टे मारले. कर्णाने सारंगशस्त्र मारले. शक्तीच्यांनी त्याच्यावर सतत बाण वृष्टि केली. तरी युद्धांत तो दारु तळवार घेऊन पुढे सरसावला. सर्वांना भीति धारली की हा आता कोणवर धावून येत आहे कोण जाणे. म्हणून द्रोणाने त्याची तळवार उडविली आणि कर्णाने झालीचे तुकडे केले.

तत्काल शाक्यांवर सहाजीकच अभिमन्यू चढला. त्याचे बाण फेकून तो द्रोणावर धांवला. त्याची युद्धांत छकले छकले उडवून दिली गेली. आता अभिमन्यूने गदा हातांत घेतली. प्रथम तो अश्वत्थाम्यावर धावून गेला. पण तो चार पावले गेले सरकण्याने त्याचा सारवी व बोडेन त्याला बळी पडले. त्या क्षणात त्याने सकुनीच्या काठी सैनिकांना व सात कैक्यांना मारले आणि दुःशासनाच्या मुलाच्या रथावर हल्ला केला.

तोहि स्वयंछला आणि गदा घेऊन अभिमन्यूवर धावून गेला. दोघांचे गदायुद्ध झाले आणि शेवटी बोदेहि परजेकाच्या महाराज झाली पडले. अभिमन्यू सकलेला

होता. त्याला शुद्धीवर येण्यास बळ लागला. दुःशासनाचा मुलगा नव्या दमाचा होता. तो स्वतः शुद्धीवर आला. चटपट उठून त्याने अनेक पडलेल्या अभिमन्यूवर महार केस आणि त्याला मारून टाकले.

कौरव सेनेतून अयशोपाचे ज्वनि पेटून लावले. पांडवांना त्याचे कारण कळताच त्यांच्या सैन्यात पन्नापळ सुरू झाली.

एका थकलेल्या बाळ वीरावर एकाच वेळी सहा महारथ्यांनी हल्ला करून त्याला मारले हा बहूत पांडवांना फार विषाद वाटला. त्या सर्वांनी आपापली शस्त्रां पेंडून दिली आणि युधिष्ठिराबरोबर गौळा झाले. तो खाली माज घालून शोक करीत होता.

“हाय माझ्या मुल्लेच अभिमन्यू मारला गेला. मीच त्याला नकळतूनच पाठविला. किती पापी आहे मी. आता मी मर्तुनाला काय सांगू! कृष्ण! समोर कसा जाऊ! कुतूदीएक अभिमन्यूलाही मग काय करावयाचे आहे राज्य! कशाका आदिजे तो विषय!”

व्यास महामुनि युधिष्ठिरास समजावण्याचा प्रयत्न करू लागले. म्हणाले—“अरे

असे दुःख करीत बसलास तर कसे होईल! जो बन्माळ आला तो मरणारच. असे कित्येक धूर योद्धा भारतीया पडले आहेत. त्या सर्वांच्यासाठी नर पत्येक जण दुःख करीत बसला तर क होणार!” असे काही सांगून व्यास झुनींनी त्याला समजावण्याचा प्रयत्न केला व ते निवून गेले.

सूर्यास्ताची वेळ होती ती. दुर्वास्त होणांच सर्व सैनिक खिमिराच्या बाजूला बसले. अर्जुन संसप्तकांशी युद्ध संपवून परत येत असता त्याला वाटेत पदोपदी अपसृजून होऊं लागले. त्या बरोबर त्याच्या मनांत

अथ युधिष्ठिराविषयी संका उनी राहिली. तो शिनिराच्या अगदी उबल आला. सर्वकडे शांतता पसरलेली त्याला दिसली. त्याच्या हृदयांत घमस झाले. त्याने पाहिले की परमेश्वर जण त्याच्याकडे पाहिल्या असेच मान त्याला पाहत वक्ष पुसीत पुढे जात आहे. या वास्तव अपीर झाला.

हृष्य व अर्जुन दोघे विचारांत फिरले. आणि सरल सर्व पांडव असले होते तेथे पोहोचले. तेथे त्यांना अभिमन्यूच्या मृत्यूची सविस्तर बात्रा फळली. अर्जुनाला फार राईट वाटले. त्याला वाटले आपण स्वतःच स्वर्गात जाऊन येऊन पाहिले आपल्या मृताला. अभिमन्यूच्या मृत्यूच्या विचाराने अर्जुनाचे डोळे सारू लागले. हळू हळू त्या दुःखाचे पर्यवसान रागात झाले. तो म्हणाला—“तुमच्या सर्वांच्या हातांत तरबारी

असतां माझा मुलावर कां अशी पाळी आली !”

तेव्हा युधिष्ठिराने त्याला सर्व कृतांत सांगितला आणि बयदपानी कल्पी पण सांगितली. त्याने असे सर्वांना बोपवून बसले आणि त्याचे कारण वगैरे सविस्तर सांगितले. त्यावर अर्जुनाने प्रतिज्ञा केली. म्हणाला—“ज्याच्या युद्धे माझा शत्रु मारला तेला त्या जयदथाळा उद्या संव्याकाळ पर्यंत मी जर मारला नाही तर स्वतः चिता रचून त्यांत जीव देईन. हीच माझी प्रतिज्ञा. आणि जर मी ती पूर्ण करू शकलो नाही तर पापी ठरून मला सौरव नरक प्राप्त होईल.” असे वृणत अर्जुनाने आपल्या मनुष्याची मर्त्येचा ओढली. हृष्याने पांचमन्य दंत शकविला. आणि अर्जुनाने आपला देवदूत नांवाच्या शंख फुंकला.

[१७]

[चंद्रवर्माला शिवपुर नगरांत शुभहृ सेवका. त्याने प्रौरमत्ताची माहिती बांगितली. त्याच वेळी एका वृत्ताने येऊन सगिताले की वर्षेका एका मोठ्या सैन्यामिळी प्रौरमत्ताचा वाठलाग करीत आहे. शुभहृला वाटले आपण त्याच्या मदतीला येऊ पाहिजे. नंतर—]

मुलाहूपमाणे चंद्रवर्माकडि व्हाले की प्रौर- पण ते सैन्य शत्रुचे आहे की मित्राचे हे मलाच्या मदतीला गेले पाहिजे. कळल्यास काही मार्ग मळता. म्हणून ते ज्ञतवर्मांत हस्तरे सामे आणि सर्व सेना एका मैदानांत उमली आणि खरोब क्रिष्णाच्या बहा घोडेस्वराना वेळून वायुनेगाने पुढे बाहेर पडून उचरेकडे निघाली. चंद्रवर्माने अधसेनेचे अधिपत्य आपल्याकडे घेतले.

अगदी वळणाजवळ त्यांना चार घोडेस्वार रात्रभर सारे सैन्य कुच करीत राहिले. दिवसे. शुभाहृला पाहिल्या कारण त्यांनी आपले घोडे बांधिले. आणि म्हणाले—एका वळणाजवळ येऊन पोहोचले. तेथे “सेनापति! आम्हाला राजप्रतिनिधीने पाठ- त्यांना पोष्णाच्या टापां आवाज ऐकू आला. विले आहे. आम्ही हकडे येत असतां

Fullscreen

127

X

◀

⏏

▶

24 / 92

“आपल्याला अगोदर आपल्या नगराच्या रक्षणासाठी बांधले पाहिजे. सर्पकेतू....” असे काही तरी होत असत होता. तोच त्याची नजर चंद्रवर्मावर पडली. त्याला आश्चर्य वाटले. तो कनकानी पुढे आला. आणि “महाराज” म्हणून चंद्रवर्माला नमस्कार केला.

“वीरवह !” चंद्रवर्माने कुठुबला पगड केले. “मला वाटते नकातों की पुन्हा आपली कर्णी भेट होईल म्हणून. वरं एव आघा आपल्याला बोकल बसावयास येई नाही. मला आपण नगराच्या रक्षणाची व्यवस्था करू.” चंद्रवर्मा म्हणाला.

धीमळाने मारून पाटलाग करीत येणाऱ्या सैन्याकडे पाहिले. आणि म्हणाला—“महाराज, आपण जाण्यामुळे परिस्थिती एकदम बदलणार. सर्पकेतूची आता ही दोवटचेच बुद्ध म्हणावयाचे. अफाट सेना येऊन तो येत आहे. बोटदल तो हकडे येऊन येत आहे. आणि पायदलाला त्याने डोंगराच्या पलीकडे ठेविले आहे. नगराच्या ऐवजी आपल्याला येथेच त्याला तोंड घावे लागणार आहे. आपल्याला सैन्य रचना केली पाहिजे.” असे म्हणून तो सुराह्याकडे

सैन्याला त्या घाटीत घेऊन ये. घाटीतून उठण्यास सैन्य थोडे कमी असले तरी चालेल. पण निवडक लोकांना तेव्हा पाहान्यावर ठेव.” असे सांगून तो चंद्रवर्माला घेऊन घाटीच्या तोंडाशी गेला.

घाटीत वीरवह सांठवण्यापासून काय काय झाले, ते चंद्रवर्माने वीरमल्लला बोटभरांत सांगितले.

धीरमल्लाने लक्ष देऊन ते सारं ऐकलं आणि मोठ्या अदबीने म्हणाला—“महाराज, सुराह्याने आपल्याला सर्व हकीगत सांगितलीच आहे. आपल्याला खोखरच तऱ्हे-तऱ्हेच्या संकटांना तोंड घावे लागेल. मोठ्या पराक्राष्टेने एक एक संकट वार पडले. नेतर आम्ही राजा जिवसिराकडे सोकरी घरली. त्याने मला येथील राजप्रतिनिधि केले आणि आम्हांला येथे पाठवून दिले. त्यांत आज अचानकपणानेच सर्पकेतूची धुटभेड होत आहे. तेहि एका प्रकारे वरं म्हणावयाचं. कारण केव्हां ना केव्हां तरी आपल्याला त्या दुष्ट सर्पकेतूशी बुद्ध हे करावे लागणारच. मग ते आजच केले म्हणून काय झाले! एकादा काय तो तोस मोक्ष होऊन नाकं

दे. विजय मिळाला तर वाढवा आहेच. आणि जर नच मिळाला तर वीरगति तरी मिळेल! या शिवाय दुसरा मार्गच नाही.

“तुझे म्हणणं बरोबर आहे. आपण आपला देश आपला गांव सोडून किती तरी दिवस झाले. आणि अद्याप तऱ्हेने अजून उगाच किती दिवस भटकणार! तेव्हा होऊनच जाऊ दे एकदाचा काय तो निकाल. येऊंदे तुझी सारी सेना.” चंद्रवर्माने सन्मति दिली. या दोघांचे बोलणे चालूच होतं हलक्यांत खिरीच्या तोंडाजवळ कोनाहक ऐकू आले. तिकडे नजर फेंकताच त्यांनी

सर्पकेतू नावाच्या राजाच्या सैन्याने अवलटण्या पाळल्याने नेऊन अवलिले. तेथे आमची चरदक उहाली. आपल्या सैन्यातील वरेवसे शिवाई मारले गेले. राज्यप्रतिनिधी आपल्या धोळ्याला बुद्धलासई त्यांचा सामना करीत आहे. परंतु ते इतके इतके मार्गे दडत आहेत.”

ते सैनिक पुढे बोलतच होते. तेवळ्यांत काही घोडेस्वार पळत त्यांच्या रीक्षानेच येत असलेले त्यांना दिसले. त्यांत स्वतः धीरमल्लहि होता. अवल येतांच तो म्हणाला—

बांदोबा

वाहिले की बाँचे छिराई सत्रुवर बाण रोखून पड़ेत. आणि पोहेस्वार आपापले बाँचे वेळून सत्रुवर हुडून पडत आहोत.

“महाराज! सर्वकेतु आपल्या सैन्यासह खिडीत घुसण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मला वाटते आ अहंदा खिडीत आपण जर त्यांच्या-वर दोन्ही दिशेही बाजूंनी हल्ला चढविला तर त्याचा आस्त्र उपयोग होईल. चला आपण दोघे दोन्ही बाजूंनी जाऊ.” म्हणत धीरमल्लाखे आपल्या घोड्यावर उडी मारली. त्याच्या पाठोपाठ चंद्रवर्माने देखील आपल्या घोड्यावर टांग मारली.

धीरमल्लाखे आपले सैन्य होन ठिकाणी पाहून खिडीत घुसण्याची कमी केली. अगदी लोकांच्यात तेल घालून त्याची दृष्टि नोंफेर फिरत होती.

इकडे सर्वकेतु खिडीत घुसण्याचा प्रयत्न करीत होता. त्या प्रयत्नांत त्याचे सैनिक सत्रुच्या आस्त्रांच्या गळी पडत होते. त्यांच्या हातून सुटून जा कोणी बाँस घुसका कर तो बंद-वर्माच्या बाणांच्या गळी होई आणि त्यांतून सुरक्षास धीरमल्लाखे सत्रुच्या बाजूने होताच. अशा तऱ्हेने फार संपन्न युद्ध सुरू झाले होते.

चंद्रवर्माने सैनिकांही या सदापाठीत पडून लागल्यामुळे त्याला कळली वाई लागली. कारण सत्रु जवळ अपाट सैन्य होतं आणि ह्याच्याजवळ जे घोडेसे होते तेहि कमी होत नाल्ले होते. जर सर्वकेतुने आपली मोठी तुकडी आंत पाठविची असती तर चंद्रवर्माच्या सैन्याची धडधड नव्हती.

ते दोघे निघारसम होते. इतक्यांत सर्व-केतुने उच्चारलेले हे शब्द त्यांच्या कावचर पडले. “जो कोणी धीरमल्लाख आणि चंद्रवर्मा बाँचे दोघे लोडून आणीक त्याला एक हात मोहोरा बळीत देईन. आ मांताचा संपूर्ण

अधिकार त्याला देईन. नळा उत्साहाने पुढे चला. बघा युद्ध.” अशा उद्देने तो आपल्या सैनिकांना प्रोत्साहन देत होता.

बस. क्षणापासून सर्व सैनिक खिडीच्या लोंडाखी वेळून निघाने लढू लागले. प्रत्येक सैनिक आपल्याकडचा इनाम मिळवून घेऊन आपल्या परांने प्रयत्न करीत होता. एकमेकांना धडधड देत घुट्टे घुसण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता.

चंद्रवर्माने सुवाहूच्या मरतीला काही सैन्य पाठवून दिले परंतु तेवढ्याला सैन्याने काय होणार होते. सर्वकेतुने

अकार सैन्य पुढे मेलेल्या सैनिकांना तुडवून पुढे बालले होते. चंद्रवर्मा आणि धीरमल दोघेहि विचा रीत पडले. त्यांच्या पुढे फार बिकट परिस्थिती उत्पन्न झालेली होती.

चंद्रवर्माच्या मनात एक विचार आला. त्याने घोड्यावर उगम मारली आणि धीरमलाने बसला. म्हणाला—“आपण होंगरावर चढून जाऊन सर्वेकेतूच्या सैन्यावर पाठीमागून हल्ला करू या आणि सगळा खाली उतरणे शक्य झाले नाही तर वळूनच दगडांच्या आडून त्याच्यावर बाण सोडू.

अर्थातच सर्वेकेतूच्या कांही सैन्याला मागे फिरावे लागेल.”

“आपल्याला कांही तरी काणे फार जरूरी आहे. कारण जर का सर्वेकेतूचे सैन्य खिडीत झाले तर आपल्याला पळणे सुटाय शक्य होणार नाही. मग फारच वेचाइत बरेच.” धीरमल म्हणाला.

चंद्रवर्मा कांही शीरेड्यांना घेऊन सरपटत सरपटत मोटमोट्या दगडांमधून वाट काढीत काढीत हळू हळू होंगरावर चढला. तेथून त्याने पलीकडच्या बाजूस आपली नजर फेकली. त्याची छातीच धडपूत गेली सगळी पाहिल्यावर. त्याचा चेहेरा एकदम फिका पडला. एबल्या अफाट सैन्याबरोबर आपला काय निराव लागणार म्हणून तो मटकन खालीच बसला. प्रथम त्याचा धीर लचला.

तो मनात म्हणाला एबल्या सैन्यातून पळ काढण्याशिवाय वाता शक्यतर नाही. जाता जाता धीरमल, सुरगळ आणि देव (त्या व्हाताच्या मां बिसाचा मुलगा) त्यांना बरोबर घेऊन जाऊन जंगलात लपून राहणे एवढेच कर्णे शक्य आहे. त्या पुढील पन्थ पुढे, असल्या विचारांनी त्याचे मन खडू होऊ लागले. निराशा पूर्ण दृष्टीने त्याने सगळी

त्याला पुढीची आठवण झाली आणि एका-एक त्याच्या मनात कांही तरी विचार आला.

क्षणभरांत तो उठून उभा राहिला. मनातील सर्व कैथे एकत्रित जवळच असलेल्या एका उंच दगडावर उभा राहिला. अर्थातच खालील सैन्याची दृष्टि त्याच्याकडे चढली. ते आपसांत कुबकुजू लागले. हतक्यांत चंद्रवर्मा त्यांना उद्देसून म्हणाला.

“तैत्तिकी, मी वीरपुरच्या राजा सूर्यवर्माचा मुलगा चंद्रवर्मा आहे. तुम्हाला माहीतच आहे की सर्वेकेतूने कशा निर्दय पणाने आपल्या बंधाचा नाश केला आणि मादीवर बसला. आता मला वाटते आहे की माहिष्मती राजाच्या मादीवर यशोवर्धन राजाच्या मुलाईकी जमल्या-वाचलेल्या तपोवर्षांताला बसवावे. जर त्याने हे मान्य केले नाही तर तुम्ही ज्याचे नांव सुव्हाळ त्याला वसवू, पण धा कार्मी मला तुम्हा सर्वोची मदत पाहिजे. आपल्याला सर्वोत अगोदर त्या फपरी, दुष्ट व क्रूर सर्प-केतूला संपविले पाहिजे. आणि हे काम मी सुकृपेने करून त्यांच्यावर सोपवितो जे वीरपुरचे अभियानी आणि सचे हितैशी

असतील. त्यांनी पुढे रावे आणि आपले काम करावे.

सैन्यातील बऱ्याच खेकांनी चंद्रवर्माचा आवाज ओळखला. ते चकित होऊन त्याच्याकडे पाहू लागले. ओळख पडतांच सैन्यातून जयजयकार ध्वनि उमटला. ते गर्जना करू लागले—“वीरपुरच्या महाराजांचा जयजयकार असो.”

ताबडतोब युद्धाचा दूर पाकटला सैन्यात धडधडकी आणि पळावळ सुरू झाली. आणि पाहतां पाहतां बरेच सैन्य चंद्रवर्माला येऊन मिळाले.

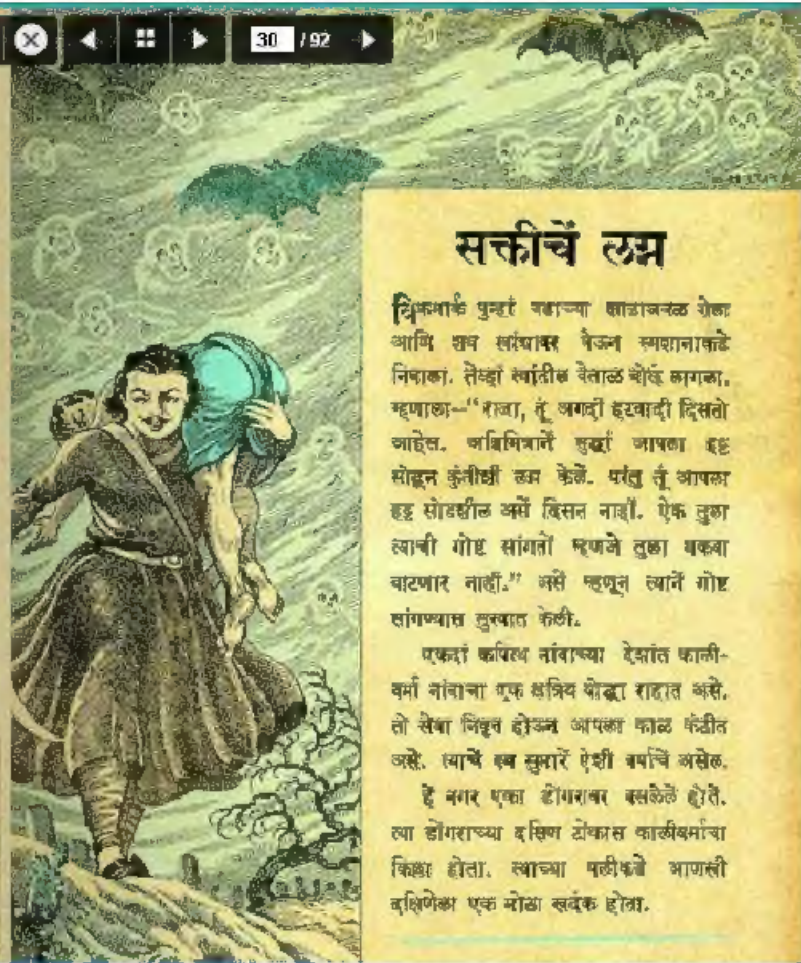
तितक्यात चंद्रवर्माच्या जय जय कराने शब्द त्या सैनिकांच्या कानावर आले. ते तेथूनच उठल्या पावलीं वरतले आणि त्यांच्यावर धाडून गेले.

ही संधि पाहून चंद्रवर्मा वीरमहाला म्हणाला—“जिना, ही वेळ गमावू नकोस. आपल्या आपां तू आपल्या सैन्यानिशी सिंदीच्या द्वारातून हत्ता नडवीत येवानसत आ. सर्पकेतूच्या सैन्यापेकीं अर्धे अधिक सैन्य आपल्या राजपुत्रे वरत आहे. का वेळींच सर्पकेतू आपल्या तांबडीत सांगड घेऊन. रात्री तर निदान त्याला मारून तरी टाकता येईल.

सर्पकेतूला हे सर्व कळण्यास वेळ लागण नाही. वीरमहालाचे सैन्य येथ्या घुपीन त्याने आपल्या सैन्याला पाटीच्या प्रवेशद्वारा पाशी पोळाविले आणि आपण त्यांतील काहीं

विश्रासू सैनिकांना बरोबर घेऊन तेथून पळ काढला. त्याचे सर्व सैन्य त्याच्या मागोमाग पळू लागले. चंद्रवर्माचे सैन्य पाठलाग करीत निघाले. सर्पकेतूचे सैन्य बाट फुटेल तिकडे जंगलंत घुसले. त्यांतील काहीं सैनिक चंद्रवर्माच्या हातीं लागले त्यांना त्याने कैद केले. पण सर्पकेतू मात्र त्याच्या हातीं सापडला नाही. तो आपल्या सैन्यासह जंगलांत नाहीसा झाला.

सर्व सैनिक शकलेले होते. म्हणून चंद्रवर्माचे भीरमहाला आणि सुबाहु बाप्पा सल्ल्याने बुद्ध धांवविले. आणि त्यांच्याच विचाराने सर्पकेतूच्या शोचार्थ उत्तम अशा बहा सैनिकांना पाठविले. जाला म्हणतात बखिबाचा फेर सर्पकेतू दशाच्या गिस्तरावर वेळत कोसळला आणि चंद्रवर्माला शवाच्या शिस्तरावर चंद्रवर्मास तीन संधि लागली. [पुढे चालू]

सक्तीचें लग्न

दिकभोर्क पुन्हा जहाच्या शाळाजवळ शेका आणि सव सरंघावर बैजून स्मशानाकडे निघाला. तेथ्हां खांदील वेताळ बोंब लागला. म्हणाला—“राजा, तू जगदी इत्यादी दिसतो जाहेत. जडिमिराने तुझी आपला इष्ट सोडून कुंतीची लग्न केले. परंतु तू आपला इष्ट सोडलील असें किसन नाही. ऐक तुला त्याची गोष्ट सांगतो म्हणजे तुला थकवा वाटणार नाही.” असे म्हणून त्याने गोष्ट सांगण्यास सुरुवात केली.

एकदां कथित नांवाच्या देशांत फाली-वर्मा नांवाचा एक क्षत्रिय बौद्धा राहात असे. तो सेवा मित्र होऊन आपला काळ फंदीत असे. त्याचे एक सुमार ऐंशी वपचि असेल.

हे नगर एका डोंगरावर बसलेले होते. त्या डोंगराच्या दक्षिण टोकास काळीवर्माचा किछा होता. त्याच्या पलीकडे आजली दक्षिणेला एक मोठा खंदक होता.

फालीवर्माच्या कुटुंबात त्याच्या एका नातीशिवाय कोणी नव्हते. म्हणून इतक्या मोठ्या किङ्गड्यात दोघे आपल्या नोकर चाकरांसह राहात असत त्याच्या नातीचे नाव कुंती. ती लहान असतानाच तिचे आई-वडील वारले आजीहि देवलोकी निवून गेली होती. म्हणून फालीवर्मावरच तिच्या प्रारब्ध पोषणाचा भार येऊन पडला होता.

तिच्या बरोवरीचे घरांत कोणीच नव्हते. तिच्या सुख-दुःखांत भाग घ्यावाला कोणीच नसल्याने ती अगदी उदास असे. तिच्या हा उदासीनेकडे सुद्धा तिच्या आजोबांचे

कधी लक्ष गेले नाही. एक दिवस त्या गावात देवीचा उत्सव होता. कुंती त्या दिवशी देवीचे दर्शन करून परत येत होती. मैदिराच्या रायस्थान उतरून ती बराकडे निघाली होती. तेव्हा एक क्षमिष तसल्या पुष्कट तिला म्हणाला-“मला तुझ्याशी कांहीं तरी बोलावयाचे आहे. मी राजा येईन.”

तो पुष्कट कुंतीच्या ओळखीचा नसल्यामुळे तिला थोडे आश्चर्य वाटले. शिवाय त्याला तिच्याशी काय बोलावयाचे असेल याचाहि ती कांहीं अंदाज करू शकली नाही. आपल्या विषयी कधी कोणी एवढी चौकशी केली नाही. सग एवढी आपुलकी दाखविणारा हा कोण हें जाणण्याची तिला थोडी उत्सुकता वाटली आणि म्हणूनच तिने त्याच्या विषयी आपल्या आजोबांजवळ कांहींहि सांगितले नाही.

तो म्हणतारा मोठा कडक होता. त्याची नात कुंती कोठेहि गेली की तिच्या नकळत तिच्या मागे पुढे दोघां तिचा माणसाना तो पाठतीत असे.

त्या दिवशी मुठां त्याने दोघांतिघांना पाठविले होते. त्यातील एका जणाने ही गोष्ट म्हाताच्याला येऊन सांगितली.

कुंती दृष्टीन वेळून घरी जात्यावर जाण्याने तिला सहज मग्य केला-“कोणी ओळखीचे भेटले होते काय ?”

“नाही बोबा ! मी दर्शन करून सरळ घरीच येत आहे,” कुंती म्हणाली.

“मग देवळाजवळ कोणाशी बोलत उभी राहिली होतीस !” फालीवर्माने विचारले.

कुंती किंचित मोंथळली. तिने कांहींच उत्तर दिले नाही. त्यावरून म्हाताच्याला राग आला. तो म्हणाला-“तुला मी लहानाची मोठी केली. जात्याचा बंशाची कुलमर्यादा अजून कशी नाही तुझ्या लक्षांत आली. आपले घराणें चांगले कुलशीलवान म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि तू मला कळविल्या शिवाय बाटेस त्या तरुणाशी बोलावयास आणि ज्याच्याशी तू बोललीस त्याच्याशी जर तुझे लग्न झाले नाहीतर ती मोलीच चुक. जर तो तुझ्या योग्य असेल तर टीकव नाही, तर तुला पश्चात्ताप करित बसवें लागेल. कोण होता तो ? कोठे राहतो ? काय आहे वंश ?”

आजोबांचा राग पाहून कुंतीची मोबडीच बळली. अगदी धावरून गेली तरी स्वतःला साकून म्हणाली-“मला त्याच्याविषयी

कांहीं एक माहीत नाही आणि मी त्याच्याशी कांहीं बातोळाय केला नाही.”

पण कांहीं झाले तरी आतां त्याच्याशीच गांठ आहे. लक्षांत ठेव. त्याच्याशीच तुला लग्न करावें लागणार आहे. तू जरी बोलली नाहीस तरी तो तरी बोलला ना ! काय म्हणाला तो ?” आज्याने विचारले.

“तो म्हणाला त्याला कांहींतरी बोलावयाचे आहे. म्हणून रात्री थोडावेळ दरवाजा उघडा ठेवायला सांगितल्या आहे” कुंती म्हणाली.

“असं ! मी बघतो आतां पुढें काय करावयाचे तें.” फालीवर्मा गरजला.

त्या भाषणासाठी लम काणें म्हणजे आप-
ल्याला भोठीच शिक्षा आहे, वसैं कुंदीला
वाढलें नाहीं. ज्यानें आरंबेनें एवढी विचारणा
केली आणि तिच्याकडे ज्याचें लक्ष गेलें
त्याच्याशीं लक्ष करण्यास तिची कांहींच
हरकत नव्हती. उरकट हिता एक प्रकारची
सुटकाच वाटत होती.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं कालीवर्मांनीं
शेजारच्या कांहीं वायफांका बोलावून आपूण
निव्व सभासाठीं नवऱ्यामुलीवर्माचें सजवून
तयार ठेवण्यास सांगितलें. त्यानें लक्ष लाव-
ण्यासाठीं एका पुरोहिताला बोलावून ठेविले

होतें, कुंदीच्या लक्षासाठीं सर्वे आवश्यक
व्यवस्था करून ठेविली होती.

घाच वेळीं काबिल गारांत आणली एक
मोड घडली. अग्निमित्र नांवाचा दुसरा एक
शत्रिय कुमार रावाकडे नोकरीला म्हणून
आला होता. तो त्या गांवांत नवीनच होता.
आणि एका अनोळखी माणसाकडेंच राविला
होता. तो कामावरून आल्यावर रोज गांव
पाहायला म्हणून निघत असे आणि रात्री
घांघार पडल्यावरच घरीं येत वसे.

त्या दिवशीं रात्रांत चंडलेरी भावली
असल्या कारणानें तेंचें कोणी शत्रु धारण
केलेला माणूस दिसला तर सत्कारी शिपाई
त्याच्यावर हल्ला करून त्याला कैद करित
असत.

ज्या दिवशीं कुंदीचें लग्न होवलाचें होतें
त्याच दिवशीं नित्याप्रमाणें अग्निमित्र गांवांत
किराव्यांस गेला. पण कालवर्मांनीं त्याला
आटवण नव्हती. काळोली राख होती.
आकाशांत डग आंमेले होते. त्या काळोसांत
सगोराचें कोणाला कोहीं दिसत नव्हतें.

अग्निमित्र ज्या गांवांत राहता चुकला.
त्याला त्याचें घर सांपडलेंच नाहीं. तो
भटकरा भटकरा कालीवर्मांच्या घराच्या

वोजूला आला. तसेंच त्याच्या घरात
थाल्यावर पोलीस बसाली ठेवून येत असलेले
दिसले. त्याच्या जवळ जेव्हां असल्यानें
त्यांचा होला चुकवून जाण्याचा अग्निमित्रानें
पयल केला. विपारी जवळ येत आलेच
असे वाटल्यावरून तो एका बराच्या दाराला
देऊन वृथा राहिला. दाराकडे देऊल्या
कोरवर ते आंत हजरले गेले. परें झालें
आपण आंत लपवें म्हणून तो हळुच आंत
मेळून दारागार्गे झपळ.

तेव्हां असलेल्या मोराकली त्याच्या पकडून
आपल्या घन्यासमोर नेऊन उभें केले.
माडीवर एका मोठ्या दिवाणखान्यांत एक
उच्च गृहस्थ एका खुर्चावर बसला होता.
त्या काबिल कुमाराला पाहून ग्दारास खूप
आला. तो कालीवर्मांच होता. “जे, मी
तुझीच वाट पाहत होतो. वाचनेन तुझ्या
तोडावरून उपकल आहे.”

“सुभा भरा. मी आपल्याला कधीं
पाहिलेले नाहीं. ओळखले नाही मी
आपल्याला. आपण चुकीनें मला कोणी
दुसरा माणूस समजत असाल. माझे नांव
अग्निमित्र आहे.” अग्निमित्रानें आपली
ओळख दिली.

“होय. तू मला पाहिले नसतील पण
माझ्या नातीला तूं पांगळे ओळखलेस ना !
तुझी हच्छा लघो अवधा नसो. मी तिच्याशीं
तुजें लग्न करवून देणार आहे. भटजींना
मुळां मी बोलावून ठेवले आहे.” कालीवर्मा
म्हणाला. शंतार त्यानें कुंदीला बोलावून
आपण्यास सांगितलें

कुंदी बद्दलचहून आली. पण फार
अग्निमित्राला पाहताक्षणीच तिच्या वेडेच्या
बराच आनंद एकदम मावळला. ती एकदम
म्हवाली “हा नव्हे तो माणूस. हा कांणी-
तरी मामरा आहे वाजोबा !”

अभिनिवा ! तुम्हा सांगवो आहे. तू जर पडून बाण्याचा प्रयत्न केल्यास तर तुम्ही बळगत नाही, एवढे त्यांत ठेव. आ दक्षिणे-कडील सिडकोतून उडी मारण्याचा प्रयत्न केल्यास तर सभर एव लागू लागतील. आ दरवाज्यातून बाण्याचा प्रयत्न केल्यास तर सभर तळवारी तुम्हा होण्यावर पडतील." एवढे सांगून त्या दोघाना तेथून विचार करण्यास सोडून शाळीरणी निघून गेला.

"काय बाळो आहे हे माझा काही दुखा उखांत जाले नाही, मला बोटे-खरी सनखावून सांग." अभिनिवा कुन्तीला म्हणाला.

कुन्तीने तबिस्तत सर्व हकीगत सांगितली, ती ऐकून अभिनिवाला फार वाईट वाळले. "कारण संचात एवढी आदिश तू एकादरी मग करण्याची इच्छा जखरी तुला मल-त्याशीच लग्न करवें लागत आहे. तुझ्या-कडील हे संकट टाळण्यासाठी काहीहि करान्यास ही तयार आहे. वेळ शकल्यास माण देण्यास दुखा उधार आहे." अभिनिवा म्हणाला

ते ऐकून कुन्तीला फार वाईट वाटले आ विचारल्या उगिच्छ मध्ये राहत.

पण विचार करण्याचा काहीच उपयोग नव्हता.

"माझ्यासाठी तुम्ही आपले माण का देनां माही सर्व हकीमत मी सांगितली आहे. माझ्याशी लग्न करण्यास तुम्हाला काही हरकत नसेल तर तुम्ही माझ्याशी लग्न केलेलेच बरे," कुन्ती म्हणाली.

"जवळपासीनेच जर तुला माझ्याशी लग्न करावें लागणार असेल तर मी प्रामत्यान कलेलाच परा आपि माझ्या बाबतीत म्हणशील तर तुझ्या सारखी सुख मुळी मला मिळू शकेल ही कल्पना मला ख्यात देतील नव्हती." अभिनिवा म्हणाला.

"मग तुम्ही लग्नाला तयार झालेलेच बरे, जर तुम्ही माण दिलीत तर मला जन्मभर राहत बसवें लागेल." कुन्ती म्हणाली

"माझे माण बोलविण्यासाठी तू माझ्याशी लग्न करण्यास तयार होत जाहेस. पण मी शत्रिय वीर आहे. थक मरणाची नीति वागत नाही पण मी मरणार आहे तो तुझ्याच हितासाठी. मी जिवांत मसे एवत तुला तुझ्या पियकराशी लग्न करतां येणार नाही." अभिनिवा ने सांगितले.

"तुम्हा निमय थका होण्यापूर्वी मी तुम्हाला माही हकीगत पुन्हा सांगते. नीट ऐका. मी जन्मून एवत कोणावरहि प्रेम केलेले नाही मला त्या विषयी मी जजून विचारच केला नाही आणि आतां विचार करावयाचा म्हणजे तुमच्या पातूनच मला सुरवात करावयाची आहे. तुमच्या बद्दल पाह्या मनांत मीति नाहू लग्नकी आहे. अर्थातच पुढे ती प्रेमांत नदळणार, म्हणजे मी तुमच्यावर प्रेम करू लागले आहे. जर तुम्ही माझ्याशी लग्न केले नाहीत तर मी जन्मभर अशीच राहणार आहे." कुन्ती म्हणाली.

"किती सोटे बोलली ! तुमच्या बोल-ण्यावर कोणा विश्वास करता मला ?" काळीपगाने कुन्तीकडे होठे बघाऊन पाहिले. "मी धांता कधी पाहिले नाही. बाण्याची नाही मी झालेले समजली." कुन्तीने सांगितले. "तो कोणीहि झटू दे. मला त्याच्याशी काही करावयाचे नाही. मी बाण्याची तुम्ही लग्न करून माझ्यावरची जबाबदारी दूर करणार आणि आ सवांता कारण तूच कुन्तीच्या चेळेपर्यंत ठरला तुम्ही काय ते आणि समाला तयार व्हा. उष्ण सनखी मुहूर्त आहे. तोपर्यंत तुम्हाला वेळ आहे विचार करावयास."

एवरे होईतो माहाट झाली. मुद्दामित्री-पुर्वी मोढावेळ काळीपुर्वी आला, "काय केलात दोघांनी निवार? झालेत लमाला तवार?"

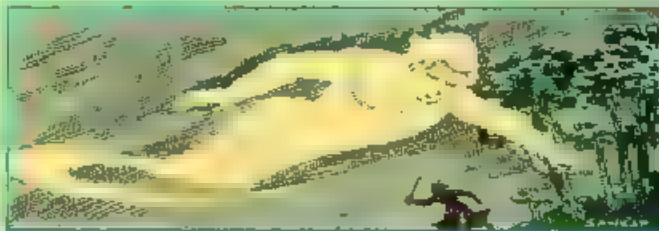
अभिनित्राने 'होय' म्हणतांच कुंतीने मुद्दा आसली अनुमति दर्शविली.

दोघांचे कम झाले. अभिमित्र आपल्या बायकोला घेऊन गेला.

गोड संघविहगवर वेताळाने विचारले- "अगोर नाहीं म्हणून मंतर अभिमित्र लमाल का तवार झाला? काळीपुर्वी भवने? त्या दोघांत कोणी कोणाला कसविले होते? मुळा उतर दिलेच पाहिजे. नाहींतर परिणाम मुळा साहीतच आढे. डाळाराला करून चालाक्याचे नाहीं."

विक्रमार्क म्हणाला- "कोणी कोणाला भीत नव्हते. अभिमित्र शत्रिय वीर

असल्याने कोणाकडे हार जाणारा नव्हता. जनरदस्ताने कम करून वेण्यापेक्षा स्वाता मरण जास्त पसंत होते. कुंतीच्याहि आपल्या आजोबांची भीति वाटत नव्हती. दोघांनी परिस्थितीचा चांगला विचार केला होता. अभिमित्राच्या लज्जाभावेमुळे कुंतीला लरोलरीच त्याच्या निपयी जीवा काढे लागला होता. ती मुखती बोलल्याची इच्छा दर्शविणारावर लुटां वर मेम करू लागली होती तर मग मल्लब नोळगारावर ती कां नाहीं मेम करणार? अभिमित्राविषयी तिला लरोलरीच मेम वाढू लागले होते म्हणून ती लमाल तवार झाली. एवंच हे कम जनरदस्ताचे काही झाले नाहीं." अन्ना तम्बेने राजाचे मौन भंग होताना वेताळ 'हवामह नाहींसा झाला आणि दहाच्या शाडाम्म पूर्ववत् लटवू लागला. (कथित)

जोड आरसा

आराच्या झतका मध्ये नीनच्या उतर मागांत कारतरी लोकांनी हल्ला केला. लटमार केली. सर्वनाश केला. त्या ठरुट त्यावेळी दक्षिण चीन फार समृद्ध होता. त्यांतल्या त्यांत त्याचा पूर्व भगा फारच चांगला होता.

केला जुमिय उतर चीन कडीक राहा-गांवा होता. त्याची पूर्वे नगरांत मामलेदार म्हणून नेमणूक झाली. तेथे आपल्याला सुलाने राहाता येईल म्हणून त्याने तो हुवा घेतला व लोच त्या गावी जाण्यास निघाला. तो नियेन्नेो पर्यंत येऊन पोहोचला होता. त्याच वेळी तेथे पुढाहि पाहू असल्याने सरकारने लोकांच्यावर भरमसाट कर कसविले होते. लोकां गांव सोडून राजावनांत पळून गेले. तेथून ते बंड करू लागले.

ज्ञान जुने त्यांचा नायक होता. त्याच्या एक तरुण होता. तो केवळ तेथीस वर्षांचा अनुयायी संलग्न वाढत वाढत लासावर होता. वण तो फार उग्र पोहोत असे.

होऊन गेली. हे लोक रात्रीच्या वेळी जीमंताच्या भरावर लापे बाळीत असत. आणि जे काही मिळत असे ते आपसांत वांटून घेत असत.

सरकारी सैन्याची आणि या बिद्रोहाची आपसांत नेहमीं पकक उग्र असे आणि त्यांत सरकारी सैन्याकडून बहुतेक दार सारी लागत असे.

काही दिवसांनी कानची शक्ति इतकी वाढली की त्याने चियेन्नेोवर हल्ला करून तो हल्ला आपल्या तान्यांत घेतला व आपण त्याने सरदार म्हणू लागला. आतां लोक त्याला सरदार ज्ञान म्हणून म्हणत असत. त्याने आपले सैन्य छिन्नापद्ध केलें.

ज्ञान फार वेळांत 'तान छिन्नी' नांवाचा एक तरुण होता. तो केवळ तेथीस वर्षांचा अनुयायी संलग्न वाढत वाढत लासावर होता. वण तो फार उग्र पोहोत असे.

नाडे तो मिनरा आहे. म्हणून त्याला ते सर्व 'वाण्यांतील आवळा साप' म्हणून म्हणत असत. नामनेदार केना आपल्या कायको व मुठीमह पूजा' ला चालला होता. त्याला एकच हुकमी होती. तिचे नांव 'यूमे' असे होते. ही संकडी वाण्या मुळागाळ बात असतां वर्तव विद्रोयांतो त्यांच्यावर हल्ला केला. त्यांना लुटले आणि विद्रोही पकून गेले. हा म्हणजे 'यूमे' कोडे नाहाती आणि तिच्या आईवडितांनी बराच शोध केला पण तिचा पत्ता लागला नाही. शेवटीं निरुपय होऊन त्यांनी दुःखाने आपल्या गांवचा रस्ता भरला.

यूमे संकटोरांच्या हाती सांठवली ते तिला तिचे डोळे बांधून घेऊन गेले. तिची ही दुःखद स्थिति पाहून फान शिबोला दया आली. त्याने चौकली केली तेव्हा त्याला समजले की ही एका अधिकाऱ्याची मुलगी आहे तो तिला आपल्यापरी घेऊन गेला तिचे डोळे सोडले व तिला म्हणाला "मी फान असलो तरी विद्रोही नाही. फक्त फान जुवेच्या दवाबामुळे मला येथे येणे भाग पडले. सरकारी कारकीर्द सुरू झाली म्हणजे मी पुन्हा एक साधारण नागरिक म्हणूनच

राहाणार आहे. त्या विद्रोयांच्या ताबडोब राहाण्यापेक्षा मला वाटते तु माझाही लग्न करून राहावे.

'यूमे'ला फानशी लग्न करण्याची मुलांच इच्छा नव्हती. परंतु दुसरा मार्ग नसल्याने तिने ते कबूल केले. फान शिबोने लग्नाची काष्ठ सन्दागला मांघितली. तो लुट झाला आणि त्याने त्या घोवांना बेट म्हणून बरेच मामान देऊन आशीर्वाद दिला हा नेटीच्या सामानांत एक जोड भासा होता. त्यातील एकावर नर बदकाने चित्र होते आणि दुसऱ्यावर मादी बदकाने चित्र- त्याची नर व मादी असे स्वचिह्ने होते फार सुंदर होत ते असल्या त्याचा संसार मुलाने सुरू झाला.

शेवट्याच दिवसांत सरकारी सैन्याने या बडलोर तालुक्याचा पराभव केला आणि देशांत शांतता स्थापन केली त्यानंतर विद्रोयांचे दमन करण्यासाठी स्वतः राज कुमार हान पुंग आल्या एक लाख सैन्य बराच वेळ तिथेचो बगराला त्याने वेढा दिला

हानला मामलेदार फेलाची बरांगली माहिती होणार नाही आणि ते माझ्या समोर होती फांग यूमे मध्ये राहात असल्या मुन्हाला फांशी देतील. मला ते जखम्यार

कर्ची कर्ची तो तर पांच पांच साल सार दिवस पाण्यांत पोहोत गहात असे म्हणून लोक त्याला 'वाण्यांतील साप' असे म्हणत.

फान जुवेने फान काढले की १८ वर्षे वयावरील सर्व मुलांनी सैन्यात भरवी आलेच पाहिजे नाही तर त्याचे दोळे उडविले जाईल.

फान शिबोला हे सगळे आवडत नसे. त्याला त्या टोळीत सामील होण्याची इच्छा नव्हती. पण निरुपयानेच तो त्यांच्यात सापील झाला होता. तेथे तो डीनदुनळ्याची मनापामून मदत करीत असे एण झट मारीला मात्र आज नसे. त्यामुळे लोकांना

कारणाने त्याला त्या प्रांताची बांगली माहिती होती. हानने त्याला बोलवून आपल्या सैन्यांत एक अधिकारीची जागा दिली.

आ सध्या फान लोकांवर निकड्या लाऊ केला. फान दिवसा की त्यास कापून काढला, फान जुवे पकून जाऊ लागला. परंतु त्याचा कंठ फसला.

यूमे आपल्या पतीला म्हणाली "तुम्ही विद्रोयांत सामील आहात तेव्हा सरकारी सैन्याच्या हाती सापडलांत तर मुटू का होणार नाही आणि ते माझ्या समोर मुन्हाला फांशी देतील. मला ते जखम्यार

नाही. म्हणून मी आतांच आत्महत्या करून घेतो. माझी तरी ज्या दिवशी चिड्याघाती मला पकडले त्याच दिवशी मी आत्महत्या करणार होतो. पण तुम्ही माझी सुटका केलीत म्हणून मी आत्मघात करणार नाही. जसे सांगून ती आत्महत्येत तयार झाली.

फानने तिच्या हातातून तळवार ओढून घेतली. म्हणाला—“मी कांही खुशीने चिड्याघात गेलो नाही हे जरी स्वतः असले तरी मला मरावेच लागणार. पण तू कां विनाकारण जीव देतस! तुझे बहीरु मोठे अधिकारी आहेत. राजकुमार आणि त्यांचे

सैनिक तुम्हा प्रदेष्टांतून आले आहेत. ते तुम्ही झाली तुम्हा बहिःपर्वत पोहोचून-तळ आणि तुम्हा बहीरु तुला पुन्हा भेटतील.”

“तरी मला मरण आले नाही तरी मी पुन्हा काय करणार नाही हे खरीत. त्या पैसां मला मरण पतकलेल.”

“देवाच्या कृपेने समजा मी देखील विवेक राहिलो तर फाय मी पुन्हा उन्न करीन जसे वाटते तुला.”

शोण्यावळाने पुन्हा म्हणाली—“आपल्या-जवळ ते जोड आतसे आहेत ना! त्यातील एक एक बायल आपल्या जवळ ठेके. जर

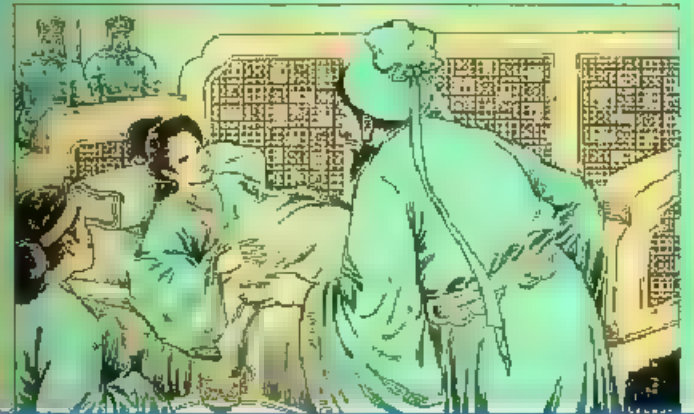
ते आम्हा एकत्र आले तर पुन्हा आपली भेट होईल जसे समजू.”

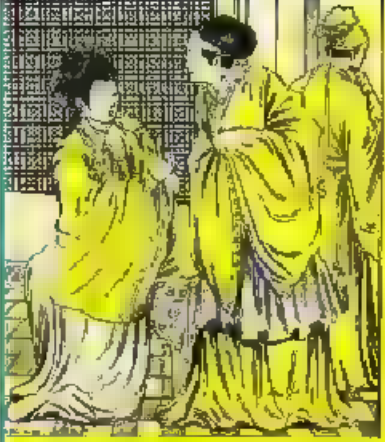
पुन्हा तिच्या हाताच्या सरकारी सैन्याने तिच्या मध्ये प्रवेश केला. सरदार फानने आपल्या कचेरीला जाऊ लावून दिली आणि आपण स्वागत करून गेला. नेता माहीला शास्त्रावर बाकी विद्रोही राजाचा शरण गेला. राजाने एक फानशास्त्रांना फांगीची शिक्षा दिली व बाकीच्यांना सोडून दिले. त्या विद्रोहांतून फान शिरोपण होवत. यामेळ वाटले आता आपल्या पतीची व आपली पुन्हा भेट होणे शक्य नाही. म्हणून ती

एका जुन्या घरात गेली. तिथे आल्याला रात्री बापून आपल्या राखणाला कांस लावून घेतला.

तिचा बाप त्याच बाजूने जात होता. कोणी की गव्याच्या फास खालून भेट काढे हे पाहून तो जात झिरला. त्याने गव्याचा फास तोडला. ती की वेगळी झाली होती. तानने आपल्या मुलीला ओळखले. शुद्धीवर आपल्यावर यामेळहि आपल्या बहिःपर्वत ओळखले. तिच्या आश्चर्य वाटले आणि आनंदहि झाला.

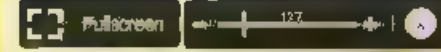
नंतर तिने आपली सर्व हकीगत आपल्या बहिःपर्वत सांगितली.

विद्रोहाचे परिपत्य झाल्यावर राजकुमार हान आपल्या सरदार व सैन्यासह राजधानीस परत आला.

काही दिवस गेल्यावर घुमेचे आईवडील तिला समजावू लागले की तू अजून लहान आहेस तर पुन्हा काम कर मग ती त्यास तयार झाली नाही. ते म्हणाले—“केवळ परिस्थिती झुळे तुला त्याच्याशी लग्न करावे लागले आणि तो जातां मरूनहि गेला असेल. मग तू कशाचा उगीच त्याच्या नावाने रडत बसतेस. लग्न करून झुळी हो.”

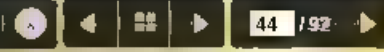

घुमेचा निश्चय पक्का होता की म्हणाली—
“निष्पाद्यानेच माझे पति विद्रोहाच्यांत नेले होते. त्यांनी तेथे सुद्धां शक्य तेवढी मरीबांची मदतच केली, म्हणून मला लक्षाचा आग्रह करू नका.

पुढे काही दिवसांनी फेगला फेगचो नगरांत सैनिकांचा उपसेनापति करून राष्ट्र विपशांत आले तेथे गळे दिवशी कामाचो नगराहून ह वैविशन नावाचा मनुष्य तेथील उपनायक म्हणून फेगला भेटावयास आला. दोघे जण सैन्यासंबंधी बराच वेळ बोलून हाति.

घुमे पद्धतामात्र होती. तिला ह-वैविशन चा आवाज ऐकू आला तो निघून गेल्यावर घुमेने त्याच्या विषयी विचारले आणि म्हणाली “त्याचे बोलणे आवाज अगदी फान शिचो सारल्याच आहे.”

“जबेल, माजसा माणसांत असते असे साम्य. आपण नांव ‘ह’ आहे हा मर-कारी नोकर आहे. मला वाटते तुझा जंदाज ठीक नाही. कारण जेव्हा चिंयचो त्रिकले तेव्हाच सर्व फान वझाची कलक केली गेली तुझा मनांत आलेली गोष्ट नोकर चाकरांजवळ मात्र वांटेकिड नकोस हो ?” तिच्या बहिलांनी नज्वावले घुमे विचारी गप्प बसली.

महा महान्यांनी पुन्हा एकदां ह वैविशन काहीं स्फकारी काम साठी फेगकले आला हा वेळी सुद्धां घुमेने आपल्या पतीचा ओळखले. ती कार बघेन झाली ह गेल्यावर तिने पुन्हा रामाच्या हाथिनले. म्हणाली—“मला तुम्ही काही म्हणा, मग हा गृहस्थ मला माझ पतीच आहे असे वाटते आहे माझी खात्री करून देण्यासाठी ती तुम्ही त्याला आपला वी जेदावयास बोलवा. माझा नकत्याला ‘पाप्यातील साप’ म्हणून विद्वत असत. त्या शिवाय आमच्या जवळ अगदी सारसे आरसे आहेत. त्यावर इच्छा फलं नवत.

शक्याची चिजे जाहेन पक्तावर मग आणि प्रकाशव मादी. त्या महरमाबकन मुद्दा त्यांना ओळखता येईल.”

बापाने घुमेचे म्हणणे मान्य केले. ‘ह’ला दुसऱ्या दिवशी जेदावयास बोलविले. तोचे जेदावयाला बसले तेथे तिसरे कोणी नव्हते अशा वेळी बापाने चौकशी केली. आणि म्हणाला “आपल्याला ‘पाप्यातील साप’ म्हणतात नाही ? तुमच्या विषयी मला सर्व काही माहीत आहे तेव्हा माझ्या पासून काहीही दडवून ठेवण्याची जवळ अगदी सारसे आरसे आहेत. त्यावर इच्छा फलं नवत.

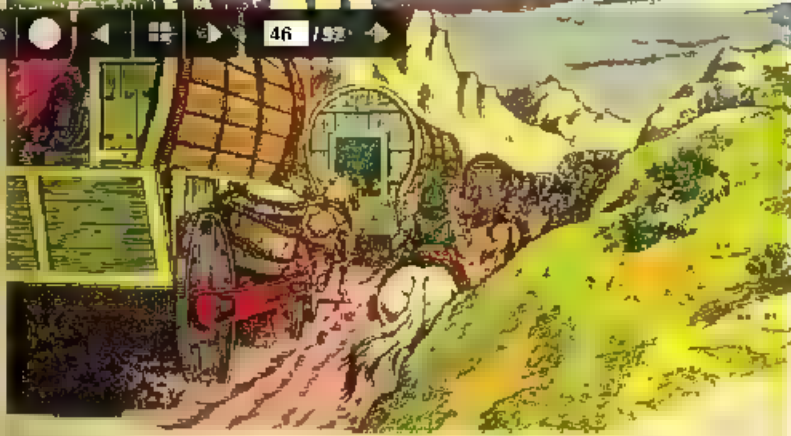
हू थोडासा घाबरला. पण स्थाने पटकन वापल्या साबऱ्याचे पाय धरले आणि कसा भाचला केळी. आणि आपली सर्व तकीगत सविस्तर सांगिली. म्हणाला—“क्यावेळीं सर्व फान वंदावाल्यांना फासावर चढविले त्या वेळीं कोणी तरी माझी “फार चांगला माणूस! म्हणून शिफारस केली आणि मला सोडून दिले. त्या मंतर नांव बदलून राहणें बरे असे वाटून मी आपले नांव बदलले. मग मी सैन्यांत नोकरी भरली आणि एकतःच्या फर्कण्यारीनें या जमनेच्याच्या शोभेपर्यंत येऊन पोहोचलो आहे.”

तुमच्या बायकोचें काय नांव? बाकी तुमच्या किती बायका आहेत कोण आज्ञे. माण म्हणाला.

“म्हणजेरानें काय बाटेक ते म्हणानें आणि आपण झुझां खरे बादल्यास किंवास देवा. मी जेव्हां विद्रोहांत होतो तेव्हां एका

मोठ्या अधिकाऱ्याच्या मुलीला विद्रोहांतल्या हाकून बसवून मी तिच्याशीं लग्न केले होतें. पुढें एका वर्षांनें जेव्हां त्या शहरावर हला साळा तेव्हां आम्ही एकमेकांपासून दूर झालो. दोघांमोहि पुन्हां लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे आणि मी सरासरीच पुन्हां लग्न केले नाहीं. त्यावेळीं आमच्याजवळ दोन झेडर जोड कारसे होते. त्यावर बदकांनीं चित्रे होती. एकामर नराचें आणि एकावर मादीचें. हा पहा बाबा कारसा हा मी सतत माझ्या जेवळ ठेविलो.” असें सांगून हूनें आपला आनसा फेगळा दाखविला.

फेगमनेही आपल्या जवळीक आरसा काढून त्याला जाहून पाहिला. दोन्ही आरसे मिळाले आणि यूमेने विद्रोगाच्या वेळा सांगितल्याप्रमाणें दोघांचे पुनर्मिलन झाले. फानच्या वंदाति ते आरसे किती तरी विव्वापर्यंत जपून ठेविले होते.

[७]

ज्येष्ठ शतकाच्या शेकांत एक विचार होता. कोणीहि वंदाज मेला म्हणजे त्याला जवळीक पर्वताच्या पायथ्याशीं जाणून पुरावशाचें. संसर संसर दिवसाच्या यावेच्या अंतरावर जरी दे असले तरीहि त्यांना तेथेंच आणण्यांत येत असे. दुसरी संमत म्हणजे शुभ नेस असतां घाटें जो कोणी घेटत असे त्याला मारून टाकीत. त्यांच्या जवळ घोडे असले तरी त्यांना झुझां ते मारून टाकीत. एवढेंच नाही तर त्या मैलेच्या खानाजवळ जे उद्यमोद्यम घोडे असत त्यांनाहि त्यांच्या बरोबर एरवोकांत पाठवीत. असेच मोन्य घरांत पाणी येऊ नसे.

स्तान जेव्हां येता तेव्हां त्याच्या कव्वाजे समोर बीस हजार लोक आले. त्या सर्वांनी त्याच कारणास्तम कसळ करण्यांत आली. तारवरी लोक कधीं एका जागीं राहात नसत. बहीच्या दिवसांत लष्ण देशांत आणि उन्हाळ्यांत खंड भागांत वाजून राहात असत. त्यांचीं बरे फार हुतकीं तह्याची किंवा बांबूच्या पत्राच्यांची असत त्यांचा आकार योफ व गाडीवर पाऊन मवात करण्यासारखा असे. मवासांत हे लोक गाडीवरच स्वबंदाक करून राहात असत. मवासांत कधीं पाऊल पहला तरी त्यांच्या बरोबर एरवोकांत पाठवीत. असेच मोन्य घरांत पाणी येऊ नसे.

स्वयंपाकवागी, राजारहाद, फाळी व्यवस्था वगैरे कायें त्हातरी शिवा पहात. पुरुषांचे काम म्हणजे सिकार करणे आणि मुद्रा करणे त्यांच्या एका कुटुंबांत शीस पंचवीस मापखे मुद्रा असत. मुले सर्वांनी समजली जात. तारतरी लोक जितक्या कायकांचे पाळन घोषण करू शकत असत तितक्याही लगे करीत त्या वाचतात कसलाहि निबंध नसे

तारतरी लोक सर्वेध्यायी उपासना करीत. सर्वेश्वर त्यांच्या करीम व बुद्धीची श्रद्धा करतो असा त्यांचा विश्वास असे. त्यांच्या

घरांत देवांची पूजा करीत व जेवण्यापूर्वी तेवंचहि दाखवीत.

हे लोक फार साहसी आणि दूर खरेच सर्व तऱ्हेचे काम सहज करण्याची नेहमी त्यांची तयारी असे ते शोकादरुत उत्तरल्या शिवाय खाण्याशिवायचून स्वतः दोनतीन शिवस मुद्रा करीत. मुद्रा करता करता रणभूमीवरून पळून आणे ते शिवा मानीत नाहीत. कारण पळता पळता पाठीमागे बसून ते शत्रूला मारीत असत.

मुद्रास निवाल्यावर ते आपल्याघरावर कधी रसद घेऊन जात असत. ज्या ठिकाणी ते मिळेल लष्कराचे ते भागवीन आणि कोडे काहीन मिळाले नाही तर आपल्या शोकांच्या घमण्या कापून त्यांतील रक्त पिऊन वेळ पाळून नेत. घोडे, अट्ट, बैल, मायी, शेज्या पैसा ज्ञानान ते आपली मुख्य संपत्ति मानीत.

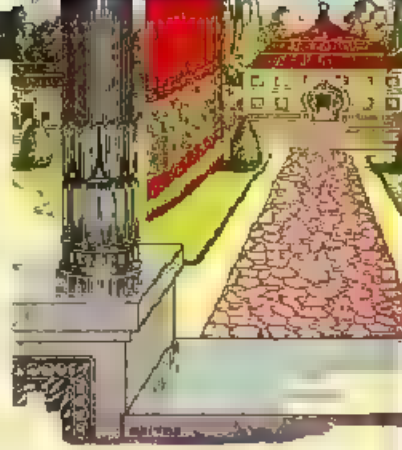
त्या लोकांतील काही शीति फार विचित्र वाटतात. एक परंपरा अशी आहे की जर एका कुटुंबातील मुलगी आणि दुसऱ्या कुटुंबातील मुलगा एका दिवशी भरत असतील तर त्या दोघांच्या व्याख्याना ते काळोका पद्धतीने किण्व करीत असत.

त्या जिवित ते जेवणावळी वगैरे सुवां देत असत. दोघे व्याधी मिळून त्या दोघां श्रुत देहावर समाधि बावीत असत आणि त्यांचे हे संघ फिनी तरी पिळगापयेत काळज जसेत.

कात्याकरीक मार्गावर बसला स्वताचे ठिकठिकाणी पडत आहेत. 'जगज गौर' या ठिकाणी रणांचा एक फार सुंदर असा राजवाडा आहे. या ठिकाणी बऱ्याच नया असून बागोबागी सुंदरशी सली आहेत त्या रक्षांतून हस व हतर तऱ्हेतऱ्हेचे पत्ती आहेत फार समशीय आहे हे ठिकाण

'खाना तु' नगरांत असान एक राजवाडा आहे. जे कुजिजाय खानाने बनविला. हा संघमरबाचा असून त्यांत रंगदंगाचे किमती बसविले आहेत. फार सोयिबत आहे हा राजवाडा. खाच्या पाठीमागच्या बाजूस एक मांठी बाग आहे. त्या मांतेत एक बांधूचे घर केलेले आहे. त्याचे विशेष श्रध्दने ते घर पोडून पुढा करता येते

जून, जुलाई आणि ऑगस्ट या महिन्यांत त्या आगांत उन्हाळा असल्यामुळे जहा खान तेथेच म्हणजे खाना तु नगरांमध्ये येऊन राहता

ज्योतिष्पांती २४ ऑगस्ट हा दिवस खानाच्या प्रवासासाठी उत्तम आहे असे सांगितल्यावरून तो दरवर्षी त्याच दिवशी तेथून प्रयाण करतो. तो निवण्यापूर्वी तेथील ते बांधूचे घर काढून ठेववितो.

श्रध्दने कोठेहि डाग नसलेले पांढरे शुभ्र पोडे ते लोक पवित्र मानतात. असे स्वच्छ पांढरे पोडे बसवा खानावरून पुष्कळ होणे त्यांचे वहा हजेर तर पोळ्याच होत्या.

कुजिजाय खानाच्या पदरी तिबेट व काश्मिरांतील काही भौतिक-तांत्रिक होते

कांदोबा

आणि अने सांगनात की तांत्रिक लोक जायत्या संश्लक्ष्णी स्तानाच्या अंगावर पावसाचा येवढी पाहू देत नसत. हे लोक आशल्या छंदावर मंत्र लावीत आणि ज्वांना जगादस्तीने मारीत असलीं मदीं येउन वाजून देवी देवतांची पूजा करीत असत.

त्याच्या बदरी अमलेक्या मांत्रिकांना "मिस्त्रु" म्हणत असत. हे मांत्रिक बडे स्तानांत चमत्कार करून दाखवीत असत. नडा साज एका ठेव बासनाकर जेवावयास बसत फते. त्याच्या जौरंगामासून थोड्या अंतरावर जमिनीवर दूध, मध व इतर पैसांचे पेटे भरून ठेवले जात असत. हे 'मिस्त्रु' बायल्या मंत्रवलांनी ने पेटे कोणीहि उचलल्या जिवाय त्यामाथ्या घालाकी गेलेले दाखवीत असत. असले चमत्कार ते दहा हजार लोकांसमोर गुळां करून दाखवीत.

माकांमोले म्हणजे की हे सर्व सुरे अचूत त्यांनी ते प्रत्यक्ष पाहिले आहे.

'मिस्त्रु' लोक सजावारी स्तानाच्या मदतीने कार मोठा उत्सव करीत. शिवाय आपापल्या योग्यतेप्रमाणे कर्मेहि करीत

कुमिकाय सावाकडे बाणकी एक तऱ्हेचे संवाणी असत त्यांना 'सियेन-सिय' म्हणत हे लोक मुंडण करीत, निष्ठा रंगाची वस्त्रे कले धारण करीत. फक्त मांडुळाची कंठी पिऊन राहात, चटाईवर निजत आणि प्रत्यक्षांथि कटाक्षाने पाऊन पारीत मयत त्यांच्या बांश्या देवतांची नांवि सर्व की देवतांचीच असत खावळून असे वाटते की हे शक्ति पूजक असले बाहिजेत. हा लोकशिवयी भाकांपोलीला नेहमीं कीतुक वाटे. ते म्हणें इतक्या फडक प्रभाने प्रीजन मानविणारे लोक दृष्टीच्या पाटीवर निरळाच असतील. पुढे पावे

समुद्रमंथन

प्रसवेच हा कर्ता लगाव्या
एथीना अन् विष्वाका
आजोबांचा माजोबा तो
आहे आपुल्या सर्वांचा ॥

स्थावा मुळगां कदपप होती,
तथा बायका होत्या वीर.
मोठे व्यक्ति अन् दिवी भाकडी
होत्या सकल्या बहिणी दोन ॥

मोक मित्रां देव धाणोनी
मुळांस जगती मोठीच्या ॥
दिवी भाकडी, वैश्य धाणोनी
नाम मित्रां मुलां दित्या ॥

देव वषांन होते सुंदर
परतु होते वैश्य कुकुर ॥
सरस्वतीची पत्न लक्ष्मीची
रुपा सुरावर होती रूप ॥

वैश्य बली, पण हाते उर्मट
मानसाथि अन् चणेडकोर ॥
फरित वर ते देवांनी पण
देव मनाचे होते घोर ॥

भांडण भावंडांचे होई
हीर लाप पण लावांना—
दोष कुळाळा बाबा आतां
देवांना कीं अक्षुदांना ॥

ममजाडम वष त्यांनी पाहिले,
माई मका रे बाळांनी !
हीच भांडणें कुळ नाशाळा
कारण होविले बाळांनी ॥

बाहि पेरिले परतु त्यांनीं
पैर बावळे अतिव्याधिक
कसन येवले बंडे, झाले
खे उे होते नेस्त्रिगिक ॥

गर्जन करती देख लूणाळे-
"सांगतोय इंद्र कोणा ?
तुझे काय रे आतां येथें ?
देणारा तू कोण कुणा ?

"अमरावति ही आहे अमुची
सांगुवायि तूं दक्षिणा पास ।
आजपासुनी घालूं आयची
तोच गिळावा रे तूं घाल ॥

सोह तुला हा तोरा अन् तूं
आकारि कर बलिगजाची ।
आग्नेवांसुन त्याच्या कांहीं
करण्या माहा कोणाची ॥"

करूं सांगला इंद्र पुशामश-
"आवांमावांवे का वेर ?
माही आई तुझे मावणी
मदले मी का कांही वेर ?

"हाले गेलें होउनि गेलें
राहूं सोडी मेळीन ।

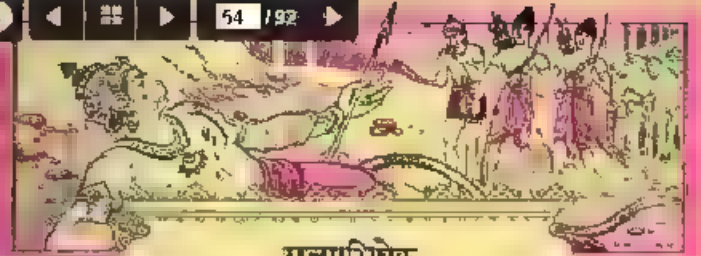
कधीं वृष तर कधि पाताळीं
राहूं पाळी पाळीन ॥"

मोठ मोठ कोटुनि इन्द्राचें
रूप फेसविलें असुरांना ।
ताही कडलें, जगांत त्याच्या
करे काय होतें त्यांना ॥

इंद्र निसदल हातावरती
तुरी देउनी असुरांच्या ।
हेच निसरले घुट केंकुनी
होळ्यामार्चें असुरांच्या ॥

फळा हुरपळी श्वर्गाची बळ
संजत हाते ते ओभाड
जमाकार तो नाही उरलें
मंजुनयनात पकडि हाड ॥

जवळा खारा असुरांचा तें
दण्ड भक्कर पाकुनि धीर ।
स्वर्गाचीं मुखकडें मोहनि
सर्व पडाले राक्षसीर ॥

राज्याभिषेक

द्यालीनं ह्यावाचें राज्य केतलें आणि त्याची
बाबकोहि पळवून नेली. त्यामुळे सुग्रीव
चिंतित झाला. तो मास्तीका वगैरे देऊन
राज्य लक्ष्मण मदत करतील का म्हणून
विचारण्यास त्याच्याकडे गेला. किष्किचा
पर्वतावरच ह्यांची येथ हाकी. तेथे सुग्रीवानें
पाहिलें की रामाचा बाण सात सडांना पार
करून जातो. तेन्हां त्याका विधास घाबरा.

सुग्रीव रामलक्ष्मणांबरोबर किष्किचा नगरीन
आला. स्थानें बाकीला मुझाला बोलाविलें.
सुग्रीवाची हाक ऐकताच बाही युद्धास निघाला.
पण तारानें त्याला बडविलें. म्हणाली-
"इतरप्रांतसर पुढां तो युद्धास बोलावीत
आहे तेन्हां स्वतः कांहीं तरी काळेंवेरें खास
आहे. तुम्ही मंत्र्यांना विचार केतल्याशिवाय
जाऊ नका." पण बाही का कोणाका दाद
देणार ! ती तसाच युद्धास गेला.

दोघांचें युद्ध सुरू झालें. काच वेळ ते
तोघे लढत राहिले. शेवटीं बाहीनें एक जस्त
बाण सुग्रीवावर सोडला कीं घायाळ होऊन
तो लाठी पडला. हनुमानने रामाका व्याख्या
बचवाची आठवण करून दिली. रामानें
बाहीवर एक बाण सोडला. बाण क्षणक्यानें
बाहीला मूर्च्छी आली. पण थोड्याच वेळांत
ही मावस झाला आणि स्थानें तो बाण उचलून
पाहिला. त्यावर रामाची मुद्रा जोळसून तो
रामाका म्हणाला-"रामा, जसा तऱ्हेनें
मारण्यांत अर्थही नाही काय ?" त्यावर राम
म्हणाला-"पदवत प्राण्याला खरें मारण्यांत
सुद्धांच जायत नाही आणि दुसऱ्याची बाकच
पळवून जाणून तिचा आकरी बाकचो म्हणणें
हें अनुप्यत्वाला साजेसें काय नव्हे."

एवढें होईतो बाहीचा जंतकाळ खचल
येऊन ठेवला. स्थानें आपला मुझागा जंगल

वी. मंगवेदी भाषणे

शोभन काढण्यासाठी हनुमानाने हबेत उड्डाण केले आणि समुद्र ओलांडून केंकडा गेला. हनुमानाने सर्व केंकापुरी दुंडाळून पाहिली पण त्यांचे त्याला सीता कोठेच दिसली नाही. तो एका उंच झाडावर बसून विचार करीत होता की सीता कोठे हिरेक! तो मगच म्हणाला-“काय मूर्ख आहे रावण!” इतक्या सुंदर बाबे, शोभीतल अगदी, लज्जोचम फळा फुलांच्या बागा आणि हें वैभव रावण आपल्या हरीण्यामुळे नष्ट करून टाकणार आहे, रामाच्या अच्युतीची त्याला कल्पना नाही.”

थोडा वेळ विमोक्षित वैतल्यानंतर हनुमान पुन्हा उडला आणि सीतेला शोधू लागला. त्याने नदी घाट पाहिले. उघाणात किंमत पाहिले. रावणाच्या भेदीसालेव डोकावून पाहिले. पण त्याला कोठेहि सीता दिसली नाही. त्याने बैताना सीतेला दारलविण्यासाठी रामाची जगळी जाणळी होती. ती पाहून त्याला फार वाईट वाटत होते. शेकटी आतां लुके मीकरी पुन्हा एकदां फक्त माळून जावं जसा विचार करून झिपाळ. बोळ्या वेळाने त्याला थक सुंदर बाग दिसली, ती पाहून त्याला रावणाच्या वैमबाबे आणि त्याच्या जाकडी-दोघीचे कौतुक बारले. त्या बागेत

एका झाडाखाली सीता बसली होती. तिच्या भोवती बसून राक्षसींनी पाहारा देत होत्या. रावणाने सीतेला अलोक पाटिकेत ठेविले होते. तो रोज येई आणि जावल्याची विवाह करण्यासाठी तिला विचारी. ही सोष्ट तिला हुतकी असब झाली की जिवंत राहण्यावेसां मेलेले बरे लसेच तिला वाई लागले, परंतु राम केव्हांवा केव्हा तरी येऊन आपली मुटका परतीक या बाबेवर ती जगळी होती.

हनुमान सीतेला खूण पटकून बावी या जिवार्गत होता. इतक्यांत दोघां मझाक-बोच्या करोवर रावण सीतेकडे येत असलेला त्याला दिसला. तो झाडावरून लपून बसला आणि रावणाच्या सर्व हाकत्याकी शारकाहने पाहू लागला.

रावण सीतेला म्हणाला-“वेळ्या झुली, किती जिवस जशी रकत बसलीक, जस तो राम का जावां तुला सोडकिण्यास येणार आहे! विसरल्याळ. मी वध तुला सर्व तम्हेंचें सुल द्वां. तू माझ्याशी लग्न कर आणि मग पाहा.

रावणाचे अशा तऱ्हेचे बोलणे ऐकून सीतेला फार राग आला. त्याने आपल्या मनाची निवड केला की या भयेंदलोराची एकदां सोष्ट मोडली पाहिजे.

रावणाचे ते अवग्र सव्द ऐकून सीता चिडली. म्हणाली-“माझा तुला शाप आहे.” सीतेच्या पाहिंयत्यामुळे सुरोखरच तिच्या बाणीने सारे जंग गरम झाले आणि तो पावकून निघून गेला.

नंतर हनुमान हळूच खाली उतरला आणि सीतेजवळ जाऊन त्याने ही शबाचा दूत आहे जसे सांगितले आणि म्हणाला-“आपल्या विरहामुळे रामचंद्र जमदी हुत्ती कडी आहेत.” सीतेला त्याच्या बोलण्यावर विबास बसला नाही तेव्हा हनुमानाने रामाची अंगठी तिला दाखविली. आपले

चाव सांगितलें. बाकी सुग्रीवाच्या पुढाची इर्ष्यायत सांगितली. सुग्रीव आणि रावणाच्या मैत्रीचे वर्णन केलें आणि म्हणाला-“मी रामचंद्राच्या आलेवरून येवें आलो आहे. लवकरच ते कैलाशपुरीत येतील आणि रावणाच्या बंध कलत लुटका करतील.”

“माझी चेष्टा नालचिरी आहे रावणाच्या मायावी राक्षसानी ? की हें सारें स्वप्न आहे !” सीता आपल्याशीच म्हणाली.

“हात धका करण्याचें कारण नाही. सरोवराच की रामाचा वृत्त आहे. त्याच्या कडूनच आला आहे,” मारुतीने विधान दिला.

“असे असेल तर त्यांना माझी हकीगत कळव. वण त्यांना माझ्यामुळे दुःख होणार नाही ना !”

सीतेचा निरोप घेऊन तो आप्पास निघाला. जरांना आपल्या आगमनाची बातमी रावणाच्या कानावर घालावी असे त्याला वाटलें. त्याचा राग वाढत चालला होता. त्याने आपला हा राग अशोक बाटिकेवर फाडला. ज्या बागेतील एक फूल सुडां तोडण्याची मजोदरीची इच्छा नव्हती त्या मजोदरीक उघडानाचा मारुतीने अक्षरशः नारा केला.

संतुर्कर्ण नांवाच्या वाटिके राक्षसानें रावणास कळविताने त्यानें मारुतीला पकटव्यासाठी त्यानें आपल्या सैन्याची एक तुफडी पाठविली. मारुतीने राक्षसांना मारले. त्यानंतर अज्ञातरोबर चांच सेनापति आले. त्यांनाही त्यानें मारून टाकले. योद्ध्यानें एकपारें हें माकड नव्हे असे वाटून रावणानें धुवराज इंद्रजित हाका पाठविलें. मारुतीने त्याच्याशीं सुडां सुद्धां केले, वण मोठ्या वेळानें आपल्याका पकडवून घेतले, कारण त्याला रावणास महारण्याचें होतें.

रावणाका मारुतीची हिंमत्त पाहून एवो जुनी आठवण झाली, रावणानें शंकराची भक्ति फक्त वर मागून घेतला होता. ते बायली आणि नदीला न आवडून त्यानें सोपें बिला होता. सोच घाप हा असावा असे त्याला वाटलें. त्यानें मारुतीला आपल्या समोर आणण्यास सांगितलें व विभीषणाकहि मोलावणें पाठविलें.

रावणानें मारुतीला विचारलें कोण तू ?
“मी हनुमान-वायुदेव आणि जंमनीना पुत्र आणि रामाचा वृत्त आहे. एक त्यांचा निरोप.”

रामाचें नांव ऐकतांच रावण खरळला आणि म्हणाला-“मारुत टाका हा माकडाळा !”

“दादा, किती मातें तर तो दूत म्हणून आला आहे. त्याला धिक्का करवें जन्माच्याचें आहे. त्यानें आपलेस निरोप तरी ऐक ! मग काय फलावयाचें तें कर.”

विभीषणाचें म्हणलें मान्य करून रावणाचें मारुतीला रामाचा निरोप सांगण्याची आज्ञा दिली.

“समजवोनीं सांगितलें आहे की जिथून नांत कोठेहि नवरक्षणासाठीं धांवलास, प्रत्यक्ष कपटानें पकडून हा आणलेस !” मारुतीने शंकराची मदत मिळविलीस तरी भासे राज

तुला लवकरच यमलोकानें पाठविणार आहेत” मारुतीने निरोप सांगितला.

“अस्त ! माझा सखाका समोर आज-प्यंत कोणी दिवू शकले नाही. सर्व विस्तृत पाह्या आपीन आहे. हतकेंन नव्हे तर मी कुबेराकडून त्याचे पुष्पक विमानसुद्धां आपल्या ताब्याव घेतलें आहे. तो राव ! तो मर्त्य खोपांतील एक सावा माणूस ! तो काय मला मारतो !” रावण कुत्सित हास्य करून म्हणाला.

“एकदा वराकनी आहेत मग सीतेला कपटानें पकडून हा आणलेस !” मारुतीने विचारले.

साधार विष्णू आहेत विष्णू ही सारी तुम्हे विव्स् भरल्याचीच रूखें आहेत."

श्रीमान रावणाचे सर्वे कंग बर बर कापू लागले. "त्याला खरे म्हणजे मारूनच टाकले पाहिजे. पण केवळ हा तूत म्हणून त्याला आहे म्हणून त्याच्या दोपटीलाच आग लावून सोडून बस." भारतीच्या दोपटीला विष्णू लावून ती नेटवण्यांत आली.

"ए माफ्हा, वा आपल्या रामाला आजून सांग मीं मी तुशी बायको पळवून आणली आहे. तुला अपमान आहे असें जर तुला वाटत असेल तर आणि जर तत्कार हातात धरतां बेत असेल तर माझ्याशीं युद्ध करून ने आपल्या बायकोला सोडवून." रावण ऐतित म्हणाला.

भारती निवून गेल्यावर विभीषणानें त्याला समजावण्याचा प्रयत्न केला. त्यावर रावणानें उकळ त्यालाच हद्दपारीची शिक्षा दिली.

भारतीनें आतां आतां सारीं संकल्प घेवून दिली.

भारती संकेहून परत मेदैपर्वत राम लक्ष्मण आणि सुमीर त्याच्या सर्व सैन्यासह समुद्र किनाऱ्याला येऊन बसला होता.

समुद्र किनाऱ्याला येऊन बसला होता.

कादोबा

"माझ्या बाणांचा छत्रपर्वत पोहोचल्याला फक्त दहा एखादा समुद्रच आढ आहे. तोही पार करून की काजेंनं धडज आपले काम."

भारती किनाऱ्यावर येऊन पोहोचतो न पोहोचतो तोच त्याला विभीषणहि येतांना दिसला. त्याला ओळखून तो रामाला म्हणाला—"हा शकणाचा भाऊ आहे आम्हां त्याला आपल्या राज्यांतून हद्दपार केल्यामुळे हकते येत आहे."

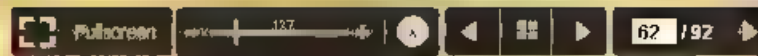
रामानें त्याच्या स्वागतासाठीं लक्ष्मणाला पाठविले. पण सुमीराला त्याच्याविषयी संशय

आला. त्याला राक्षसांच्या मायेचा अनुभव होता. परंतु भारतीनें सांगितलें की तसें शिण्याचें कारण नाहीं. अकेंतून तो अरण्याचा भावाला समजावून सांगत होता. त्याला आपल्या भावाचें काम पुढेंच वाढलें नाहीं.

रामानें विभीषणाकडून संकेची सारी माहिती काढून घेतली व समुद्रावर सेतु बांधण्यासाठीं आपल्या सैन्याला आज्ञा दिली. त्या सर्वांनीं सेतु बांधला आणि राम सर्व सैन्यासह जंजोत जाऊन पोहोचला.

शेखराच वेळांत नऊ नील दोषां दानराजा घेऊन रामा समोर आला आणि म्हणाला हे

रामाजी आवा ऐकून स्वप्न अवाकू.
उभा राहिला. त्याचें बज जणु बघिर मालें.

तो मास्तीला म्हणाला-“हनुमाना, तुला शक्य आहे तर तूच कर ते काम.”

“अजें कां म्हणतो हाच एक मार्ग आहे काय ?” गारुडीने विचारलें

“आपली इच्छा वा विचार आपल्या पुरते. बरील नावाच्या बाजेचें पाखन करणें माहें कर्तव्य आहे.” लक्ष्मण म्हणाला

चित्त तणवर झाडी. अग्नि प्रज्वलित झाला. सीतेने निर्विकार मननें अमित पयेंच केला.

केवढें धैर्य, ज्या प्रमाणें एकादा राजहंस सहज गरीने सरोवरांत खिरतो त्या धर्मापेच, तितक्या सहज रीतीनें सीतेला अग्नीत मवेज

करतांना शाहून रामाच्या मनाका किंचित पक्षा नवला. तो आवेशानें तिला “बाव,

मांर.” म्हणून म्हणाला. सीता बांबडी नाहीं. तो अग्नि प्रवेश पाहून प्रत्यक्ष रामाला

मुद्दां आश्चर्य वाटलें. कारण अग्नि देवानें सीतेला वाचविलें होतें. अग्नीत नवून भस्म होण्याऐवजीं सीता वास्तव तेवढीं विह्वल झाली. तिच्या तोंडानें सारी संवापुरी चनकली.

त्यानंतर अग्निदेव प्रफट झाला आणि रामाला म्हणाला-“ही अग्निच अग्नि निष्कलंक आहे. ही केली आहे. पवित्र आहे.”

“स्वची मला खानी होतीच. पण आधी साक्ष सांग्या जगाला परावी म्हणून मला फडेर होणें भाग पडलें.” राम म्हणाला

त्याच ठिकाणीं अग्निदेवानें राम व सीता यांचा राज्याभिषेक केला. त्या वेळीं स्वर्गांतून इंद्रादि देवांनीं त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि केली.

प्रतिष्ठा ऐतिहासिक स्थळ :

खिद्रापुर येथील कोपेश्वराचें देवालय

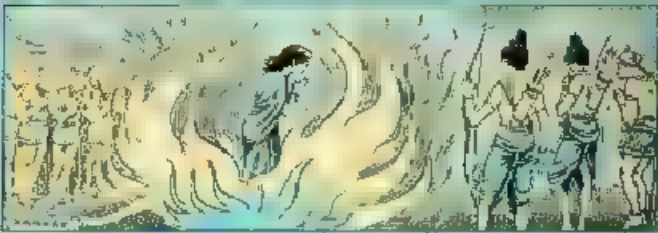
[लेखक :—श्री. पुरुषोत्तम अर्बत कुलकर्णी, निवृत्तपुस्तक]

कोल्हापूर जिल्ह्यांत कोल्हापूर सहरापासून ४० मैलावर वृष्णा नदीच्या काठां वरिद्रापुर हें गांव आहे. या जिल्ह्यांतलें हें पवित्र तीर्थक्षेत्र आहे. या गांवीं खेड अतिप्राचीन व सुंदर देवालय आहेत. त्यांतील मोठें देवालय कोपेश्वराचें [जी संकटाचें] असून दुसरे छोटे देवालय म्हणजे जैनांची मस्ती आहे.

कोपेश्वराचें देवालय हे विमान पद्धतिच्या वास्तुशास्त्राचा सर्वोत्कृष्ट नमुना आहे. जोरिंसा प्रांतांतील कौनार्क देवळान या मंदिरासारखें आहे.

हे देवळ १०४ फूट लांब, ६५ फूट रुंद व ५३ फूट उंच आहे. या त्याची रचना दक्षिण हिंदुस्थानांतील दगडी रथाप्रमाणें असून चारीभाजूला चार एकसारखें दरवाजे प्रवेष्ट वरवाजे आहेत. मंदिराची रचना काळ्या दगडाची असून मुळ गामाच्यामध्ये कोपेश्वर व कोपेश्वर यांची दोन किंने आहेत. या गामाच्यापुढें उंची सोदीव काग केलेले एकापुढें एक झले दोन पोक असलेले सभामंडप आहेत. आतील चौकस १२ व बाहेरील चौकस २० असे मखीदर दगडी लांब आहेत. मंदिरापुढें पूर्वेचे आच्छादन नाहींसे झालेला खोळाकार ‘स्वर्ग मंडप’ नांवाचा मंडप आहे. या मंडपाच्या मंदिराचा सालचा कर सुरेस खोदीव वल्लीकामाचा असून, दुसरा खोदीव १०० इंचांचा आहे. इर्षावद हिंदूच्या देव-देवता खोदलेल्या आहेत. देवळाच्या मध्यभागी रथाप्रमाणेतील प्रसंग व स्वर्गांत अद्भुतत्त्व पोषात केलेल्या अक्षरा आणि भारतीय नृत्यप्रकृति खोदलेल्या आहेत.

हे देवळ पाहून रामा दुसरा सिम्य बननें १२ ज्या क्षतफांड बांबले असानें. मंदिरावयल वरला एक विलासेस आहे. दुर्दैवानें धुसळमानी कामदानीत या देवाळ्याचा विध्वंस झालेला आहे. परंतु प्राचीन पद्धतीच्या भारतीय शिल्पकलेचा तो नमुना पाहून मति गुंग होते.

मुखे

एक गांवांत एक शेतकरी रहताय पयें, त्याका सात मुल्ले होते. बघीक असेपयेंत ते कमी कापलें गांव सोडून गेले जाहीत. बघिलांच्या मागून ते सर्वे शेतकरी झाले. ती सर्वे शेतकरी राहताय असत.

एकदा शेतावर काही काम बसल्यामुळे ते सर्वे फिरतकाल निघाले. नवीन नवीन गांवें पासत त्यांचा फार मजा वाटली. शेवटीं रात्री अंधार पडल्यावर ते परीं केव्हास निघाले. राटेंत त्यांचा एक विहीर लागली. तेव्हा ते कांही वेळ बसले आणि पुढे बाण्या-साडी उठले.

एकाका शेका आकी की आपण सर्वजण बरोबर आहो की नाही ? प्रत्येकानें आपल्याका सोडून सहाय्यांचा प्रयत्न. नंतर एकजण कमी होता म्हणून प्रत्येकानें विहिरींत डोकावून पाहिले. सर्वांना आपापसी साकली दिसली आणि त्यांना वाटलें सातवा विहिरींत पडल्या असला. त्याका वेवच्या शिवाय पुढें जाणचें नाहीं ज्या निश्चय करून ते त्याका काढण्याच्या प्रयत्नाला लागले.

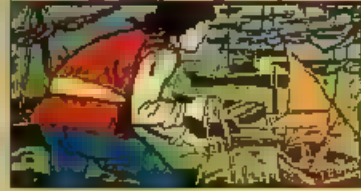
गोळा भागानें विहिरीच्या कड्याक हात मकडला आणि उरकला. दुसऱ्याने त्याका माथाला पकडले आणि तो खोबकळू लागला. जसे एक दुसऱ्याचे राम धरून सर्वे विहिरींत उतरूं लागले. जवळ बसून न झाक्याने

मोठ्याचा हात मुठका आणि सर्वे विहिरींत पडले. जवळ पडताक्षणीच त्यांनीं परस्परांना पकडले व ओरडले—“सांपडला रे सांपडला.”

सुदैवानें विहिरीचे भागी लोक नसल्याने ते मुठले जाहीत. विहिरींत उतरल्यांना त्यांनीं आपल्या दोघ्या काढून एके ठिकाणी ठेवल्या होत्या. त्या सात होत्या. त्या मोठ्याकर त्यांना समजलें की आपल्यापैकी कोणीहि कमी झालेला नव्हता.

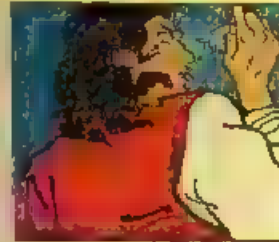
गरुवरच्या सफरी

जेव्हाही जो वरुचे अत्यंत राम होण्याचीच की बंदराने जाणनी व रडू मोठ्याच नांवार पडत फक्त वरु

जेव्हाही वरुचे अत्यंत राम होण्याचीच की बंदराने जाणनी व रडू मोठ्याच नांवार पडत फक्त वरु

जेव्हाही जो वरुचे अत्यंत राम होण्याचीच की बंदराने जाणनी व रडू मोठ्याच नांवार पडत फक्त वरु

जेव्हाही जो वरुचे अत्यंत राम होण्याचीच की बंदराने जाणनी व रडू मोठ्याच नांवार पडत फक्त वरु

जेव्हाही जो वरुचे अत्यंत राम होण्याचीच की बंदराने जाणनी व रडू मोठ्याच नांवार पडत फक्त वरु

मुद्रें काळिदासाकडे पाहिले. त्यासो-
बर काळिदासाने एक खोब म्हणून
हालविला.

“जयन्ती भयं वदन् वदुः
मन्दिरे वसन् ते पुनर्वदुः
रेवन्ती भवि कर्मिण तेष्वपि
कालिका जनन विक्रमोदय”

[तुम्हा मध्यरात्र पोळ्यांनी मारलेल्या
मसोत, तुम्हा घरात सुवर्णाची बुद्धि होवो.
रेवतीपतिचा भाऊ जो श्रीकृष्ण त्याच्या कृपेने
तुम्हा कृपिकोतनय कुमारस्वामीप्राप्ते पराक्रमी
पुनर्वस लाभो.]

हा त्याचा अर्थ ऐकून राजाचा आनंद
साडा. त्याने खुश होऊन केशवसर्माला बरोच
धन देऊन निरोप दिला.

मऊ पाहिल की कम कोपरानी लुणायला
सुरवात करतात ज्याने एक उपहारम पहा.
भारत नगरीतील नागरिकांच्या जोडून
एकच गोष्ट ऐकू येईल लागली “काळि-
दासाना गुरू राजमार्गावर दसना आहे.”
ही गोष्ट मोजराजांच्या कानांवर गेली. त्याने
काळिदासाचा बोळावून विचारले. म्हणाला—
“असे ऐकिले आहे की आपले गुरू गांवात
आले आहेत. भेटून आलोकांला स्वादा !”

काळिदास राजाचा प्रश्न ऐकून जरा
चिंत्नारत पडला. पण काही तरी उत्तर तर
दिलेच पाहिजे होते. म्हणाला “मीहि
ऐकिले आहे. जाणून आहे त्यांच्या भेटीक.”

काळिदासाचा सरोसरच त्या माणसाच्या
ओवार्थ जसें समजले. त्याला वाटून काळि-
दासाने खूप कासले. म्हणाला “तुम्ही
म्हणे काळिदासाने गुरू काहात म्हणुम
मुटकात. समजा ही गोष्ट, काळिदासाचा
समजली तर तो काय करील माहीत आहे ?”

तो झोंगी आदरला. “माझा खात
काही दोष नाही मी एक निरपदवी ब्रह्मण

आहे. विष्णुसर्माचा भायबळा असतो
स्वभोविकेने काही तात्पर्य नवल्यामुळे पार
संघटित आहे मी. मला विष्णुसर्मानेच हा
उपदेश दिला. त्याने सांगितले असे केव्हा
तो काही तरी इनाम देववीक. मी मुद्दाम
काही केले नाही.” असे म्हणून त्याने त्याचे
पाय धरले.

विष्णुसर्मा काळिदासाचा द्वेष करत
वसे. त्याचा अपमान करण्यासाठीच त्याने
ब्रह्मणाक तसे करण्यात सांगितले होते.
काळिदासाने विचार केला, ठीक आहे.
आपण तरी आपला अध्यात्म कां करून
धावा ! होऊ दे वा माझ्याचा कायदा.
असा विचार करून तो ब्रह्मणाक म्हणाला
“राजाचा समजले आहे की काळिदासाचा
गुरू आला आहे. तो उत्तर तुला देऊन
पाठवीक. त्या वेळीं जर तू होई उपहर्ष
तर नांगकीच फजीती होईक आणि राजा
पदांक्ति फासावर सुटून पडवीक. जर
तुला काही विचारले तर तू माझ्याकडे
बोट लावक.” काळिदास इतके सांगून
निपून गेला.

काळिदासाने राजाक सांगितले की मी
माझ्या गुरूक भेटून जाऊं पण सध्या

त्यांनी मीन पारण केले आहे. काळिदासचे
गुरू म्हणजे ते किती विद्वान असले पाहिजेत ?
असा विचार करून राजाने त्याला दरबारांत
आणण्यासाठी पाठवी पत्रबिनी.

दरबारांत येताच सर्व कोक मोठ्या उत्स-
वनेने त्याच्याकडे राई लागले. विष्णुसर्मा
मतांत म्हणत होता, ‘असा पांयली मम्मत
होईक.’ त्यास वाटून आगदी हास्याच्या
बकल्या फुटत होत्या. अमात्या योग्या फूट
पद्याची तो आगदी बाट म्हात होत

तो नेव्हा दरबारांत जाऊ त्यावेळीं
माझ्या गुरूक भेटून जाऊं पण सध्या ‘राज्य’

होती. कोणी म्हणजे पौढास पर्यंतच्या स्त्राती वृक्ष गेल्यामुळे तो शूद्रा म्हणून त्याचे नाव राक्षस झाले. काहींच म्हणजे काही दुमरेच होते. काळिदासाच्या गुरूला पाहताच राजाने गुरूकडे वक्रार्थे नकोरने पाविले आणि विचारले की तुमच्या भले 'राक्षस' सत्त्वाची खुर्चाच काय असावी? आपल्याला गप्प नसायत्याचे आहे हे तो ब्राह्मण विस्मयून गेला आणि एकदम 'राक्षस' जसे म्हणाला.

तुकीचा लहान मोठाराजाच्या राजाका लाटकल. तो म्हणाला—“गुरूवर्य, आपण तो शब्द राक्षस कशासाठी म्हणालात !”

पुढे ब्राह्मण काही बोलण्याच्या बात काळिदास म्हणाला—“महाराज, आपण इतका वेळ 'राक्षस' हा शब्द ठीक आहे असे समजून त्याच्यावर चर्चा करीत होतो. परंतु गुरूजींचे म्हणजे आहे की 'राक्षस' निरोप दिला.

ऐवजी 'राक्षस' हा शब्द का असे मने' आणि त्याचा हा मतितार्थ त्यांच्या सिध्दासिवाय कीणाकाहि कळजे शक्य नाही.” काळिदासाने एक शोक म्हणून दाखविला.

“भकार, कुम्भकर्णेच,

लकारश्च दिवीपणे,

तथोपर्यंत, कुलभते

भकारः किं न विद्यते !”

(कुम्भकर्णाच्या नावात 'भ' आहे चिती पक्षाच्या नावात 'भ' आहे. सग एकदा राक्षसाच्या नावातच का असावा ! तो तर श्याचा कुलभेत मोठा झाले आहे)

काळिदासाच्या या स्पष्टीकरणावर आणि कर्मावर राजा मोम लुप्त झाला. त्याने काळिदासाच्या गुरूला त्याच्या अनाम शाना- वइस लूप दक्षिण दिक्की आणि त्याला परंतु गुरूजींचे म्हणजे आहे की 'राक्षस' निरोप दिला.

आपल्या आत्म्यातील आत्म्याः

चितोडचा विजय स्तम्भ

भारताच्या इतिहासात चितोड हे इति- हास प्रसिद्ध शहर आहे इ. स ७२८ मध्ये प्रसिद्ध राजपूत राणा बाघा रामल्लने या नगराची स्थापना केली. राजपूत लोक शत्रुपुढे काही मस्तक नक्कीत नसत. मुसलमानांच्या यामून आपल्या दोघाचे रक्षण करण्यासाठी तेथील श्रीपुरुवांनी फार कष्ट भोगले परंतु अखेर हे नगर बाघक बादशाहांनी जिंकले आणि नष्टही करून टाकले.

राजा भीमसिंह चितोडचाच राजा होता. त्याची राणी प्रसिद्ध पद्मिनी नेधील्ल. त्याच घमणें प्रख्यात कुण्यामक भीराबाईचे सासर येथेच होते. तिने बांघलेले कुण्याक्य आणि तिचा भकरा राणा कुंभ हाने बांघ विलेले एक देऊळ येथेच आहे.

या राणानेच बाघविलेला एक विजयस्तंभ या गावात आहे. या गावातील प्रेक्षणीय व्यक्तीकी हे एक आहे. जसे सांगताना की मालव्याचा झुलतान महम्मद खिज्जी याने चितोडवर स्वारी केली. शानपुतांचा त्या रुढाईत जय झाला. त्याचे स्मारक म्हणून हा स्तंभ इ. स. ११४० मध्ये बनविण्यात आला. त्याची उंची १२२ फूट आहे.

खरें लपत नाही !

एका गावात एक शेताकरी राहात असे. त्याला रघू नांवाचा एक मुलगा होता. बापाचे रघूवर मुल्लोच येत नव्हते. म्हणून तो त्याच्याकडून खूप कामे करून घेई. वास्तविक पाहतां रघू फार चांगला मुलगा होता. बापल्या कामांत तो तत्परता आणि कसब दाखवीत असे. पण त्याची कदर घेतली जात नसे. तो नेहमी काम करी त्याच्या वास्त काम वाग त्याला सांगत असे.

त्याच गावात जायकी नांवाची एक मुलगी होती. ती मुलां रघूप्रमाणे हुशार आणि कामसु होती. त्या दोघांची ओळख झाली. त्यांनी खूप करण्याचें ठरविलें. जायकीच्या बापाकानें त्याला होकार दिला. रघूनें बरेच दिवस ही गोष्ट आपल्या मायाला सांगितलीच नाही. पण खूप करण्याची वेळ उबळी पेट चालली तेव्हां मात्र त्यानें आपल्या बापाक सांगितलें.

“मुलाच संमाळलां संमाळलां नाकी नक आनी आहेत आणि म्हणे बायको आणतो. पैसे मिळवायची अकळ सार येऊ दे ! बगळ नाही कादीची आणि देण करायला निघाला आहे. ते काही नाही. पण दिवशीं तूं आपल्या स्वतःच्या पल्यावर उभा राहायला त्या दिवशींच बायको आण.” बाप गरजला.

बचिर्बण्या हाताखालीं मी नेहमी कापाळ-कष्ट करीत आहे तिबके कर मी दुसरीकडे कोठे केले तर आभाचें होवाचें पोह अगण्या-एवढे पैसे खात्री पूर्वक मिळवीन. असे विचार रघूच्या मनांत धोकें लागले आणि एक दिवशीं हो घरांतून खरोखरच नाहीसा झाला. ही गोष्ट त्यानें एकत्र्या जायकीलाच तेव्ही सांगितली होती.

मातां जाली त्याला एक रात लागलें. तो तसाच त्यांतून बागे काडीत पुढे जाऊं

लागला. वाटेत त्याला एक म्हातारी दिसली. ती होण्यावर आकडांची मोळी घेऊन काडी टेंकीत टेंकीत चालली होती. रघू अचानक तिच्याजवळ येला व म्हणाला—“बाई फार बड असावी मोळी असें वाटते. आपण मी पोहोचून देलो तुमच्या बरी.” आणि त्यानें ती मोळी तिच्या होण्यावरून घेतली मुलां.

रघू म्हातारी जवळ जाऊं लागला. म्हातारीनें त्याला फोप, कुडका, पुढे चालला मनेरे प्रभा विचारून सर्व माहिती मागून घेतली. रघूनेंहि कांही एक न लपवितां सर्व सांगितली. म्हणाला—“मी मातां कामवेदा सोबत चार पैसे मिळवीन आणि मग लव करीन.”

“अरे मग माझ्याकडेच रहा. काम कर मी तुझ्या पोटापुरती जबरता करून देईन आणि वर्ष अखेरी मला वाटेक तसे कांही तरी देईन ? बर तुला कसें काम शकडतें तें.”

“ठीक आहे. तुम्हाला तरां वाटत असेल तर राहतां इथेंच. म्हाताऱ्यांनी सेवा करणे मुलां पुण्या आहे.” रघू म्हणाला आणि तेथें राहूं लागला.

रघू रोज गुरादोरांना दायापाणी देई. त्या काडी. परतात माजीपाळा लावून त्याला क्षत पाणी देई. जंगलांत जाऊन लाकडे तोडून आणी. कसें घर्ष हो मोठ्या आनंदानें आणि येईनतीनें करी.

एक वर्ष झालें. तेव्हां म्हातारी रघूला म्हणाली—“रघू, तुला येथें काम करायला लागून एक वर्ष झालें. मी सांगितलेलें काम तूं मन लावून केलेस. फार आवडलें मला तुझे काम. मी तुला सांगितलें होते ना, एक वर्षभर काम केल्यावर तुला कांही तरी देईन ? मलायला अबळ एक मादक आहे.

म्हातारीने सांगिनच्या प्रयत्ने रघूने गाढवाला लुंटाशी बांधले आणि त्याचे दोन्ही कान घळत जोराने ओढले. गाढव 'ही जा; ही जा' करून जोराने लागले. त्या बरोबर त्याच्या तोंडातून हिरे मोती पडले. ते पाहून रघूच आनंद झाला. त्याने म्हातारीला नमस्कार केला आणि गाढव घेऊन आपल्या बराकडे गेला.

संध्याकाळ होतो होतो शे एक गावांत पोहोचला. तेथे एका म्हातारीच्या घरी जाऊन तो म्हणाला—“आजीबाई, आज रात्री पुरता मुकाम करायला मला जागा या आणि पाहा, ज्याकडे तर भाजीभाकर दिडीत तर फार चांगले होईल. उद्यां पहाटेच मी निघून जाईन.”

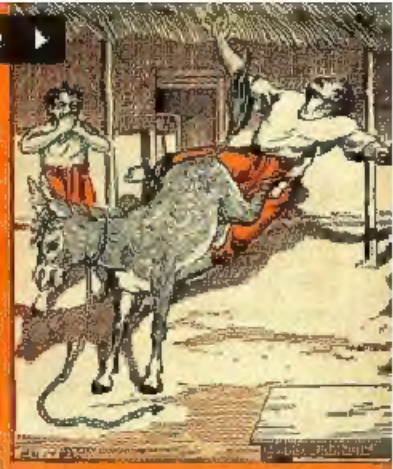
म्हातारीने चकूक केले. तिच्या मुलाने त्याच्या गाढवाला जंगलात बारावाच्या झाडा खाली बांधून ठेविले.

रात्री जेवणखाण झाल्यावर रघू जेव्हा झोपण्याची तयारी करू लागला तेव्हा म्हातारी म्हणाली—“तू पाहाटेच सकाळी निघून जायार तेव्हा जे काय घाल्ये आहे ते जाताना देऊन ठेव.” “सरं बघतो.” म्हणून रघू आपल्या गाढवाजवळ गेला.

त्याचे दोन्ही कान ओढले. त्या बरोबर हिर मोती पडले. ते सर्व त्याने गोळा केले, पुराचुंडी बांधून आपल्या सावानांत ठेविली आणि फक्त एक मोती काढून म्हातारीला नेऊन दिला.

हा सर्व प्रकार म्हातारीच्या मुलाने पाहिला. रघू झोपल्यावर त्याने रघूचे गाढव दुसऱ्या झाडाकडे बांधले. त्याच्या जागी दुसरेच एक गाढव आणून बांधले. नंतर रघूच्या सामानांतील हिऱ्यामोल्यांनी पुराचुंडी काढून घेतली आणि प्रेोपी गेला.

दुसऱ्यादिवशी रघू उठला. आपले सामान घेतले, आपले समजून दुसरे गाढव घेतले त्यावर बसला व आपल्या गांवी निघून गेला. घरी गेल्यावर आपल्या बापाला गाढवाचे बेशिष्टत्व वर्णन करून म्हणाला—“ओहून तर पहा त्याचे दोन्ही कान!” बापाने कान ओढले. गाढव रेकले, पण त्याच्या तोंडातून काही सुडां पडले नाही. गाढवाने काय मारल्यामुळे बापाला माग खूप करावे. तो रागावला आणि मुळकाय म्हणाला—“मुलं कुठला. गाढव, कडाळा आपलेच ते गाढव. आ कायला हो. पुन्हा वेळे मकोस माग्याकडे.”

रघू पुन्हा जोकरीला निवाळा. बोटेंत एक जंगल लागले. त्यांत एक झुतार फलपा तयार करून घरी येऊन चालला होता. त्याला पाहल्यावर रघू म्हणाला—“बाबा, तुम्ही कशाकडे जाओ उचकता! मी नेतो तुमच्या घराकडे.” जसे म्हणून त्याने ते जोसे आपल्या झिराक घेऊन त्याच्याघरी नेऊन पोहोचविले.

बोटेंत गेल्या गेल्या झुताराने रघूची सर्व माहिती मिळविली. नंतर म्हणाला—“जर माझ्याकडे मला वर्षे काय घेलेस तर यथा शक्ति तुला कोही तरी देईन.”

ते घेऊन रू का आणि आनंदात रहा.” रघूला वाईट वाटले. मनोत म्हणाला—काय कराव्ये आहे हे गाढव घेऊन! कोण करणार खाणे चारा पापी? एकाद्या परतला पिकले तर मिळतील दोन थार रघूचे. पण काय करावयाचे? तेव्हाचाने काय बाबकोला आणता येईल!” त्याचा उदास चेहेरा पाहून म्हातारीला हेसु आले.

“तुझ्याकडून इतके काम करतून घेऊन सार्वे एक गाढव देऊन पुन्हा वाळवणी कडी करीन? त्याचे दोन्ही कान जरा जोराने ओढ पाहू!” म्हातारीने संवितले.

रघूने ते भाव्य केले. एका वर्षानंतर सुताराने त्याला एक कांशाचे भांडे दिले. आणि म्हणाला—“हें भांडें अख्य पात्र आहे. खाल्य आशा देवांच पाहिजे वसलेले सर्वे पदार्थ खात वाडून येतात.” ते घेऊन रघू आपल्या घरी जाण्यास निघाला.

पहिल्यावेळी ज्या म्हातारीकडे हुकाम केल्या होता. त्या गांवीच त्यावेळीहि रात्र पडली. तो पुन्हा त्या म्हातारीकडेच उतरला. म्हातारीने त्याला तांबीच्या जेवणाचे विचारले. तो म्हणाला—“मझे माझ्याजवळ एक विचित्र भांडें आहे. तें मला देतें बर्ब कांहीं.”

असे सांगून त्याने आपले भांडें काढले. आणि आपल्या पुढें ठेऊन म्हणाला—“वात्रा, मला अन्न दे.” कोण चार तऱ्हेचे पदार्थ खात विसू लागले. त्या तिघांनी पथेचक भोजन केले. रघूने ताट घासून पुन्हा उभाशीं ठेविलें आणि सोयी गेला.

म्हातारीच्या मुळानें मांळ्याचा प्रताप पाहिला होता. रघूला खोप खगताच तो दळून आला. त्याच्या सामानांतील भांडें काढून घेऊन त्या जागी दुसरे भांडें ठेविले. दुसरे दिवशीं रघू पाझाटे उठला. सामान घेतलें आणि आपल्या गांवीं निघून गेला.

“मी वहा झ वेळी एक भांडें आणले आहे. ते दीपदीच्या बाळी प्रमाणेंच आहे. पहा तुम्ही त्याची प्रचीति.” रघू आपला म्हणाला. आपानें ताराजवळ असून जेवण जवळून कुन्हाड घेतली आणि झाड तोडूं मागितलें एव त्यांतून कांहींहि आलें नाहीं. कागला. वहा घरा घावांत झाड काळव्या-रघूला आश्चर्य वाटले. आपाला राग आला. नर आढले पडले. म्हाताऱ्याला ज्ञानेंद्र

रघू पुन्हां कोनाच्या जांपार्थ निघाला. वाटेंत त्याला एक काळ्या कागला. तो दिवी. “याला तूं कारायला हांगशीळ पार कवणाच्या विचारांत तो होता. त्याला ही काठी मारत छुटेक. हिला साधी एवजांत त्याने पाहिलें एक म्हातारा म्हणून कैकून देऊं नकोय” त्याने हांगितलें. कुन्हाडीने एक झाड तोडीत होता. “कसाला काठीची परीक्षा पाहण्यासाठीं रघू तोडतां पणदा मोठा पुस ?” रघूने विचारलें. म्हणाला—“हवेंच म्हातार कर.” त्या बरोबर

“काळ्या पार करण्यासाठीं” म्हातारा म्हणाला—“वात्रा, बी करतो तुम्हाला बोडी मरत.” असे म्हणून रघूने त्याच्या कागला. वहा घरा घावांत झाड काळव्या-रघूला आश्चर्य वाटले. आपाला राग आला. नर आढले पडले. म्हाताऱ्याला ज्ञानेंद्र शाका. त्याने एक काठी रघूला नक्षीत दिवी. “याला तूं कारायला हांगशीळ पार कवणाच्या विचारांत तो होता. त्याला ही काठी मारत छुटेक. हिला साधी एवजांत त्याने पाहिलें एक म्हातारा म्हणून कैकून देऊं नकोय” त्याने हांगितलें. कुन्हाडीने एक झाड तोडीत होता. “कसाला काठीची परीक्षा पाहण्यासाठीं रघू तोडतां पणदा मोठा पुस ?” रघूने विचारलें. म्हणाला—“हवेंच म्हातार कर.” त्या बरोबर

१४. बसपेताबयल, गणेशपुरि, अमे - १